

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE AGRIENSIS XVIII/3.

Szerkeszti: Budai László

897-901

MAGYAR NYELV- ÉS IRODALOM

EGER, HUNGARIA

1987.

ACTA ACADEMIAE PEDAGOGICAE AGRIENSIS XVIII/3.

A szerkesztő bizottság:

PÁSZTOR EMIL

KELEMEN IMRE, LENGYEL ZOLTÁNNÉ, NAGY ANDOR,
NAGY JÓZSEF, NAGY SÁNDOR, ORBÁN SÁNDOR, ZÁM ÉVA,
ZBISKÓ ERNŐNÉ

Szerkesztő -- Redigit:

BUDAI LÁSZLÓ

Felelős kiadó:

SZÚCS LÁSZLÓ

FEKETE PÉTER

SZÓJEGYZÉK A KATONAI NYELVHASZNÁLATBÓL

ABSTRACT: (*The Usage of Military Language*) Military language is regarded as one of the possible variants of the Hungarian language. At the same time, military language can also be considered as technical language. However, without doubt, a significant proportion of military language does not refer to any individual types of weaponry, but can be met with in all kinds of military formations. My aim was to collect those words and phrases, which typically occur in the armed forces, and at the same time to demonstrate that the main characteristics of the language used by the young. Its ingenuity, playfulness, imaginativeness and humor also make themselves felt even under these special conditions. In this dictionary, no attempt has been made to process the material in any other manner, presenting as it does a selection from a much greater volume of material.

A szakirodalomban egyesek az életkori nyelvváltozatok között tartják számon a katonai nyelvet. Az is igaz viszont, hogy a katonai nyelv -- különösen, ha a fegyvernemeket vesszük alapul -- a szaknyelvek sorába is sorolható, s mint ilyen rendkívül szerteágazó. Mindenesetre tény, hogy a katonai nyelvhasználatnak van olyan része is, amely sajátos, nem függ szigorúan az egyes fegyvernemektől, a különböző egységeknél kisebb-nagyobb eltéréssel a katonák között megtalálható.

Célom az volt, hogy a katonai szolgálat közben előforduló megnyilatkozásokból a lehetőségeknek megfelelően összegyűjtsem az ilyen jellegű szavakat, szókapcsolatokat, amelyek tehát legfeljebb csak érintik az egyes szakterületeket, mert egységektől függetlenül a katonák mindennapi életéhez kötődnek.

Az is teljesen egyértelmű, hogy egy-egy laktanya ifjúsága iskolai végzettség, foglalkozás, származási hely stb. tekintetében nagyon hetero-

gén összetételű, s ebből következő különböző szemléletű. Ezek a katonák sokfelől jöve bekerülnek egy zárt közösségbe, elkülönülnek a külső élettől, a civil emberektől. A katonai élet kohéziója sorában jelentős szerepe van a nyelvnek. Kialakul egy olyan nyelvhasználat, amit csak ők, a katonák ismernek, amely természeténél fogva segíti összekovácsolni őket, a kemény gyakorlatokat is könnyebbé, elviselhetőbbé teszi.

Az életkori nyelvváltozatok között kap helyet az ifjúsági nyelv. Törekvésem annak a kimutatására is irányult, hogy az ifjúsági nyelv főbb jellemzői: az ötletesség, fantázia, játékosság, humor hogyan jelentkezik ilyen sajátos körülmények között.

A rendelkezésemre álló anyagból itt most bemutatásra -- mellőzve a különböző szempontú feldolgozást -- egy kis részt választottam ki. A célnak megfelelően ez a kis részlet is jól érzékelteti az ifjúsági nyelv említett főbb jellemzőit, s egyben azt is, hogy a katonák között milyen gazdag szóalkotási módokkal találkozhatunk.

A gyűjtést Egerben és Eger környékén állomásozó katonák között végeztem. Adatközlőim közkatonák és tisztek voltak. A beszélgetés alkalmával sorra vettük a katonai élet különböző mozzanatait, a hétköznapiakat, ünnepeket, az egymás közötti és a feljebbvalóikkal való érintkezési formákat. Az összegyűjtött anyagot ellenőrzésképpen néhány tisztből és közlegényből álló kis csoporttal még újra végigkérdeztem.

A gyűjteményben a szavakat, szókapcsolatokat a köznyelvnek megfelelően közlöm, s értelmezem. Az értelmezés mellett egyes esetekben példamondatok is helyet kapnak. Ezek alkalmazásától elsősorban akkor tekintettem el, amikor az értelmezés ezek nélkül is teljesen egyértelmű: pl. csőrmi 'órmester'.

Ha ugyanazt a fogalmat többféleképpen is megnevezik, akkor az első előfordulásakor utalok a többi szóra is.

S Z Ó T Á R

ales

Alezredes.

a pofám begyűrődik

1. Nagyon meglepődik.

2. Nagyon ideges. "A pofám begyűrődik, már megint Nagy István ment el szabadságra" L. még: A pofám leszakad.

a pofám leszakad

1. Nagyon meglepődik.

2. Nagyon ideges.

bakatoll

1. Az ágy alatti por. "Bakatollas az ágy alja, mindenki fókázzon.

L. még fókázik.

2. A nadrág felhajtójába került por. "A bakatollat a nadrágból kiszórni!"

básztij

Fogda. "Ha elkapom, elfoglalja a básztijt." L. még: csapda, fácános, fakszi, futi, kaptár.

beadja a csövet

Továbbszolgáló katona lesz. "Megtetszett a sereg, beadta a csövet."

beöntés

Mosóporral beszórt s vízzel leöntött szoba, hogy az újoncok felmoshassák. "Munkára, katona, a beöntést elhárítani!"

beül a gépbe

Rajtaveszt. "Addig dobizik, hogy egyszer beül a gépbe."

L. még: bukta van, dobizik.

bikatej

Feketekávé. "Bikatej a reggeli."

bikavér

A sérüléskor kiserkenő vér. "Kösd be a sebét, elfolyik a bikavér."

bokorugró

Lövész. L. még: jakumó, nyúl, porbafingó.

bré

Télisapka.

buff

Ágyú.

buffos

Tüzér. L. még: parittyás.

bukta van

Rajtaveszt. "No, katona, bukta van, dobiztál?" L. még: dobizik.

bundabugyi

Meleg, jégerszerű hosszú alsónadrág, gatyá. "Ősszel adják ki a bundabugyit, hideg éjszakán az őrségben nagy szükség van rá." L. még tundrabugyi.

büdös bogár

Alamuszi, sunyi, szemtelen. "Óvakodj tőle, ez egy büdös bogár."

bűzdorong

Cigaretta. "Rágyújtánék, kínáld meg egy bűzdoronggal!"

centi

Centiméterszalag.

A katonák 150 nappal a leszerelés előtt kezdik vágni. Mindennap levágnak egy centimétert. "Már rövid a centi, hamarosan letelik a katonáélet."

cicire vesz

Kiszemeli, megjegyzi magának, hogy kellemetlenséget okozhasson.

"Vigyázz, ha cicire vesz, nem állhatsz meg előtte."

L. még: szívat.

csapda

Fogda.

csellista

Konyhamunkára beosztott katona. "Megérkezett a krumpli, csellisták, sorakozó!"

csikkeket kiszívni

Vége a szünetnek. "Csikkeket kiszívni, foglalkozásra sorakozó!"

csillaghullás

Előléptetés. "A néphadsereg napján csillaghullás szokott lenni."

csirkebeles

Könnyűvezetékes híradós. "A csirkebelesek vezetik a telefonvezetéket." L. még: tyúkbeles.

csodát tesz

Szándékosan kellemetlenséget okoz, elbánik valakivel.

"Csodát teszek magával, ha még egyszer rajtakapom a lógáson."

csóka

Utolsó időszakos katona. "A csóka már vágja a centit."

L. még: centi.

csokialsó

Kekiszínű gatyá.

csontszázados

Szakaszvezető.

csőgörény

A puskacsövet tisztító kefe. "Olajozd be a csövet, hogy jobban mozogjon a csőgörény!"

csörmi

Űrmester.

csörög a zsuga

A már aláírt kimaradási engedély, de még várni kell a kimenetellel.

"Csörög a zugám, már biztos kimehetek a laktanyából."

L. még: ketyeg a zsuga, zsuga.

csörömpös

Harckocsizó. L. még: olajbúvár, högis.

csöves

Aknaveető. L. még: kacsás, kályhás.

csúszómászó

Újonc katona. "Rendbe kell tenni a körletet, szedjétek össze a csúszómászókat."

csúzli

Géppisztoly. "Csúzlitisztításhoz sorakozó!" L. még: géppityu.

dekk

Csikk. "Lövöm a dekket."

diszkó

1. Mosogatás. "Csellisták, diszkóra felkészülni, sok a mosatlan edény."

2. Sorakozó. L. még: csellista.

dobbant

Kiszökik a laktanyából. "A parancsnok nem írta alá a kimaradást, dobbantani kellett." L. még: dobizik.

dobbantó

A laktanyából kiszökött katona.

dobis

A laktanyából rendszeresen szökdöső katona. "Nagy dobis, sohasem kapják el, pedig rendszeresen kilóg a városba."

dobizik

Kiszökik a laktanyából.

dombelhárítók

Műszakiak. "Gyakorlatoztak a dombelhárítók, fel is túrták a földet."

dugó van

Csend legyen! "Dugó van, aludni!" L. még: duma kifúj.

duma kifúj

Csend legyen! "Duma kifúj, aludni!"

egér

Előfelvételis katona. "Az egerek csak 11 hónapig szolgálnak, utána irány az egyetem."

el lehet húzni

Menjetek el innét, el lehet menni. "Elég volt, el lehet húzni."

el lehet tolni a piros brinyát

Felesleges a jogtalanul kapott előnyt, protekciót magyarázni.

"Mindent értek, el lehet tolni a piros brinyát."

előlőkik

Előléptetik. "A tizedest előlőkték szakaszvezetőnek."

esernyős

Ejtőesernyős. L. még toppantós.

ezeregy éjszakája van

Újonc katona. "Most vonult be, ezeregy éjszakája van."

L. még: ezernapú, felső ágyas szalámizabáló, fiatal, csúszómászó,

gyökér, kopár, kopasz, madár, mosógép, sipi, sípos, sivár, soknapú.
ezernapú

Újjonc katona.

ezreddiszkó

Ezredesorakozó. "A parancsnok ezreddiszkót rendelt el, reggel nyolckor sorakozó."

fácános

Fogda.

fakszi

Fogda.

fatöves

Főtörzsőrmester.

fék

Visszatartás, senkit sem engednek el az egységtől, nincs kimaradás, szabadság stb. "Fék van, hiába várnak otthon."

felkapja a vizet

Dühös lesz. "A parancsnok felkapta a vizet, nincs kimaradás."

felső ágyas szalámizabáló

Újjonc katona. "Az újjoncok a felső ágyat kapják, innen ered ez a nevük."

firkász

Írnok. "Kerítsétek elő a firkászt, írja meg a kimaradást."

fóka

Felmosórongy. "Csavard ki a fókát!"

fókaház

A takarítóeszközök tárolóhelye. "A főkaházban van minden takarítóeszköz."

fókáz, fókázik

Felmos. "Fókázzatok fel a folyosót"! L. még: sikamika.

fókavadász

Sokszor mosó katona. "Aki sokszor mossa a követ, sokszor fókázik, úgy hívjuk, hogy fókavadász." L. még: fókázik, fókazsír.

fókazsír

Bakancskenőcs. "Fókazsírral ápolják a bakancsot."

főhangya

Főhadnagy.

Fő utca

Katonai bíróság Budapesten. "Sok baj van vele, a Fő utcára kerül."

furi

Tiszt. "Jön körletszemlére a furi."

futi

Büntető, fegyelmező zászlóalj. "Sokszor dobizott, a futin megnevelik." L. még: dobizik, futkosó.

futkosó

Büntető, fegyelmező zászlóalj.

géppityu

Géppisztoly.

gulyásagyú

Tábori konyha, vontatható mozgókonyha. "Elmarad az ebéd, kilőtték a gulyásagyút!"

gumi

Második időszakos katona. "A csókák beszélgetésébe a gumi még nem szólhat bele." L. még: csóka.

gyalásó

Gyalogsági ásó.

gyalogkakukk

A rádiót a hátán cipelő katona. "Gyakorol a szakasz, az összeköttetést a gyalogkakukkkal tartjuk."

gyík

Felderítő katona.

gyengusz

Gyengélkedő, betegszoba. "Kiírt az orvos, felfekszem a gyenguszra."

gyökér

Újonc katona. "Vége a sorozásnak, megjöttek a gyökerek."

"Februárban megjönnek a gyökerek, lesz kiket ugratni."

hadikoca

Élelmezési tiszt. "Jó a koszt, hozzáértő a hadikoca."

hadra vág

Hadbírószágra küld. "Ha még egyszer felel, hadra vágom!"

hancurplacc

Gyakorlótér. "A délelőtti foglalkozás a hancurplaccon szokott lenni."

hátés

Hivatásos tiszt. "Szétosztották a hátéseket, hozzánk is jött egy hadnagyt."

hadtápkészlet

Evőeszközkészlet. "A hadtápkészletem ellopták, nem tudok enni."

helybenjárás

Laktanyafogság. Büntetésből minden kedvezménytől megfosztott katona laktanyafogsága.

"Egy hónapig helybenjárás, nem hagyhatja el a laktanyát."

híres

Híradós katona. L. még: csirkebeles, tyúkbeles.

hosszú cici

Alaposan ráfizet. "Hosszú cici lett a dobizás eredménye."

L. még: dobizik, hosszú cumi.

hosszú cumi

Alaposan ráfizet, mindig a rövidebbet húzza.

högis

Harckocsizó.

hűtse le a kezét egy fókával

Mossa fel a körletet.

jakumó

Lövész.

kábeldob

Sok idő van még a leszerelésig. (A szó a centi nagyságára utal.)

"Neki még kábeldobra tekerhetik a centit. L. még: centi.

kacsás

Aknavetős.

kajálda

Legénységi étkezde. "Az étkezdét kajáldának hívja mindenki."

kakukk

Őrtorony. "Az őrség helye a kakukk lesz."

kálki

Nagyon jó. "Ez már kálki! Örülhetsz." L. még: stöfe

kályhás

Aknavető.

kapar

Hízeleg. "Mindig kapar a csörminek." L. még: pedálgép, pedáljózsi, pedáloz, rokkagép, ronázik.

kaptár

Fogda

kasztró

Gyakorlóruha. "A gyakorlat előtt kasztróba öltöztetnek."

keskenyvászínű mozigépész tanfolyamon van

5 napig terjedő fogságban van

ketyeg a zsuga

A már aláírt kimaradási engedély, de még rövid ideig bent kell maradni a laktanyában. L. még: csörög a zsuga, zsuga.

keverés

Helyezkedés, törtetés. "A keverés nagy mestere, biztos előbbre jut."

L. még: keverőgép, pedálgép, pedáljózsi, pedáloz, rokkagép, ronázik.

keverőgép

Törtető, helyezkedő. "Ez egy keverőgép, megbízhatatlan."

kihajt

Kierőszakol. "Megél a jég hátán is, mindent kihajt magának."

L. még: kikever.

kikever

Kierőszakol.

ki lehet csavarni

Menj/etek/ el innen! "Foglalkozásnak vége, ki lehet csavarni!"

kilós

Százados. "A század parancsnoka a kilós."

kimarcsi

Kimaradási engedély. "Kezemben a kimarcsi, indulok a városba."

L. még: papír, zsuga.

konyü

Konyhaügyeletes.

kopár

Újonc katona.

kopasz

Újonc katona.

könyv

Katonai igazolvány. "Nálam van a könyv, utazhatok haza."

krumplivirág

Csontcsillag. "A tizedes megkapta a harmadik krumplivirágot."

krumplivárágos

Csontcsillagos katona, tisztos.

kuplunggyilkos

Gépkocsivezető. L. még: pedálbohóc.

kutyusok

Őrök. "A kutyusok elkapták a lógókat."

lobogós

Zászlós. L. még: partjelző.

lopni mennek

1. Nagyon halkán csinálják (pl. a vigyázz menetet).

2. Nem elég hangos az éneklés. "Lopni mennek, hogy semmit sem hallani?" L. még: "Tegyétek oda a bakancsot!"

lökő

Ellenőrző felettes. "Jön a lökő, minden rendben legyen!"

madár

Újonc katona.

megírja a könyvet

Eltávozást engedélyeznek. "Készülhetsz haza, megírják a könyvet."

L. még: megírja a zsugát.

megírja a zsugát

Eltávozást engedélyeznek.

mofecs

Motoros fecskendő.

mosógép

Újonc katona.

most nő meg a fa

Sok nap van még a leszerelésig. "Várjon még, katona, a hazamenéssel, most nő még a fa."

motoros fóka

Fanyélre tekert felmosórongy.

mozigépész tanfolyamon van

Fogdában van.

műszaki cérna

Vékony drót, amivel titokban a gombot rögzíti fel a katona.

"A műszaki cérnával erősítettem fel a gombomat."

nagyon kevés vagy

Nincs hatalmad. "Nagyon kevés vagy te ahhoz, hogy féljek tőled."

L. még: nem lehetsz olyan öreg

ne énekelj

Maradj csendben. "Ne énekelj, észrevesznek bennünket."

nem lehetsz olyan öreg

Nincs hatalmad. "Nem lehetsz olyan öreg, hogy nekem parancsolj."

nyúl

Lövész.

nyuszibusz

A lövéseket szállító páncélozott harcjármű. L. még: vastaxi.

olajbúvár

Harckocsizó, páncélos.

öreg hal

A leszereléshez közel álló katona. "Az öreg halak sok mindenből kihúzzák magukat." L. még: csóka, öreg harcsa, öreg iszapszemű rája, öreg mélytengeri rája, szárcsa, vén szárcsa.

öreg harcsa

A leszereléshez közel álló katona.

öreg iszapszemű rája

A leszereléshez közel álló katona.

öreg mélytengeri rája

A leszereléshez közel álló katona.

őrvezér

Őrvezető.

pakker

Vasutas. "Fütyül a pakker, indul a vonatunk." L. még sínbohóc

papír

A kimaradási engedély.

parittyás

Tüzér.

parknap

Általános karbantartási nap. "Holnap parknap, feladat az udvarseprés."

partjelző

Zászlós.

pedálbohóc

Gépkocsivezető.

pedálgép

Hízalgő, helyezkedő, törtető.

pedáloz, pedálozik

Hízeleg, helyezkedik, törtet. "Kipedálozta az előléptetését."

pedáljózsi

Hízalgő, helyezkedő, törtető. "Ez egy pedáljózsi, óvakodni kell tőle."

pépé

A pincétől a padlásig fel kell mosni. "Reggel mindenkinek pépé."

piros brinyó

Protekció. L. még: piros telefon, protkós.

piros telefon

Protekciós.

pizsamás

Tábornok.

pocsolyás

A flottánál szolgáló. "A vízi átkelést a pocsolyások biztosítják."

porbafingó

Lövész.

protkós

Protekciós. "Könnyű neki, mindenben protkós."

prüttyögő

Távírász. "Lassan megy a morzé, gyakorolni kell a prüttyögőknek."

rigó

Tartalékos tiszt, tiszthelyettes.

rinya

Őr.

rohambili

Rohamsisak. "A rohambili télen hideg, nyáron nagyon meleg."

rokkagép

Hízalgő, helyezkedő.

ronázik

Helyezkedik.

rongyos

Ezredes.

sasok

Repülősök.

sikamika

Felmosás. "Piszkos a körlet, délután sikamika mindenkinek!"

sikárkefe

Súrolókefe. "A sáros ruhát sikárkefével lehet kitisztítani."

L. még: százlábú.

sínbohóc

Vasutas.

sipi

Újonc katona.

sípos

Újonc katona.

sivár

Újonc katona.

slapec

sorkatona. "Készítik a laktanyát a slapecoknak."

soknapú

Újonc katona.

sörét

Tarhonya.

stoki

Hokedliszerű, támla nélküli szék.

stokifa

Seprűnyél.

stokizik

Az egyenruhát úgy teszi a székre, a stokira, hogy a ruha szélei egybeessenek a stoki széleivel. "Takarodó előtt a ruhát be kell stokozni."

stöfe

Nagyon jó.

summant

Kibújik a feladatok alól. "Mindig summant, nem csinál semmit, sosem veszik észre."

surci

Bakancs. L. még: surranó.

surranó

Bakancs. "Feltörte a lábam a surranó, gyenguszra jelentkezem."

surranótárs

Egy időben bevonuló katonák. "Együtt húztuk fel a surranót, együtt szerelünk le."

szakaszvezér

Szakaszvezető.

szárcsa

Harmadik időszakos katona.

százlábú

Súrolókefe.

szélesvásznú mozigépész tanfolyamon van

5 napon túli fogdában van.

szimatszatyor

Gázálarctáska.

szívat

Kiszemeli magának, hogy kellemetlenséget okozhasson.

"Szívat a furi, megint beosztottak diszkóra." L. még: diszkó, furi

szoli

Szolgálat.

takonyfogó

Bajusz. "Vágja szabályosra a takonyfogóját!"

tegye össze a zokniját

Álljon vigyázba. "Tegyed össze a zokniját, ha velem beszélsz!"

tegyék oda a bakancsot

Nagyon halkán csinálják a vigyázmenetet!

tetűlétra

Pajesz. "Vágassa fülközépig a tetűlétráját."

toppantós

Ejtőernyős.

tökös nővér

Egészségügyi katona. "Gyakorlaton a tökös nővérek a sátorban vannak."

tundrabugyi

Meleg, jégerszerű hosszú alsónadrág.

tyúkbél

A katonai telefon zsinórja. "Építse ki a tyúkbélet, a központhoz!"

tyúkbeles

Híradós katona.

ugatnak a fókák, úszni akarnak

Fel kell mosni a körletet.

ugorj ki a zsebedből

Vedd ki a zsebedből a kezéd!

üti

Ügyeletes tiszt.

ütikutya

Az ügyeletes tiszt segítője.

vápos

Katonai rendész. "Jön a vápos, kerüljük el őket!"

vastaxi

Páncélozott szállító harcjármű.

vén szárcsa

Harmadik időszakos katona.

véres a füle katona

Hosszú hajú katona. "Olyan hosszú a haja, hogy a fülét véresre dörzsöli."

véresfülű

Hosszú hajú.

verébszar

Tiszttescsillag. "Előléptették, kapott egy verébszart."

villany leó

A villanyt ki kell kapcsolni. "Villany leó, aludni kell."

vízszintjelző

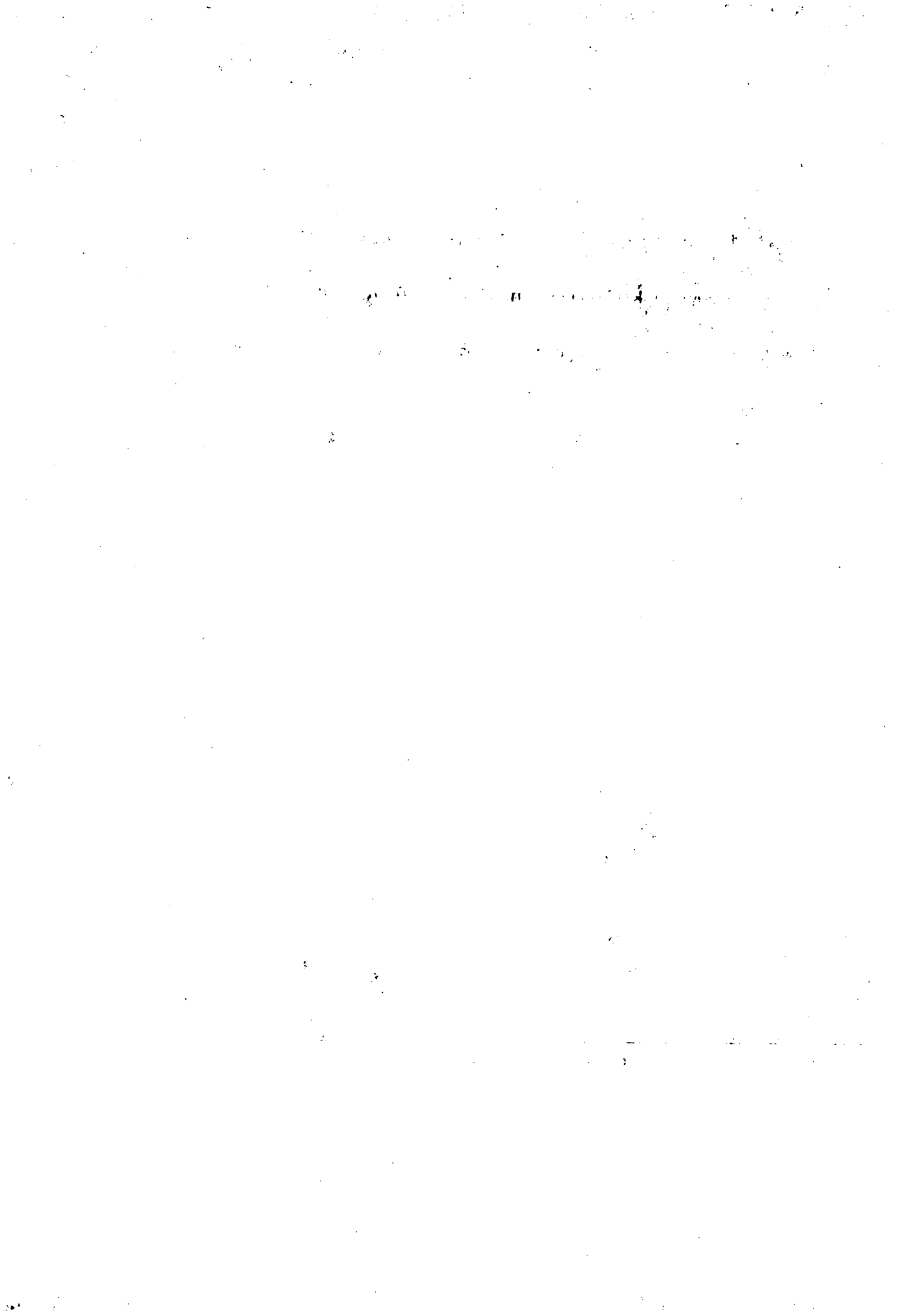
Katonai sapkán a rangjelzés. "Nem láttam a vízszintjelzőjét, nem tisztelegtem neki."

zenetanár

A zászlóalj napos tisztje.

zsuga

Kimaradási engedély.

D. BERENCSI MARGIT -- FEKETE PÉTER -- O. BOZSIK GABRIELLA --
PÁSZTOR EMIL -- V. RAISZ RÓZSA -- VARGA GYULA

A SZÓKINCSEJLESZTÉS SZÜKSÉGESSÉGE ÉS LEHETŐSÉGEI AZ ÁLTALÁNOS ISKOLÁBAN

ABSTRACT: (The Necessity and Possibilities of Vocabulary Building in Primary Schools) This is a study of usage in the language of some 300 primary school children in 10 classes. The first section relates some statistical findings in word frequency and part-of-speech frequency characteristics. The second section gives an account of a questionnaire survey. The concluding section sums up the impressions of 25 primary school teachers of Hungarian concerning children's usage and their experiences in developing children's vocabulary.

I. ELVI ÉS GYAKORLATI KÉRDÉSEK

Nehéz feladat a szókincs¹ vizsgálata. Eléggé egyöntetű vélemény szerint ugyanis a teljes szókincs gyakorlatilag szinte felmérhetetlen. A gondok, bizonytalanságok ellenére azonban a szükség sürgeti az ilyen munka elvégzését, hiszen az ismeretek óriási mértékű felduzzadásával az utóbbi évtizedekben az iskola ismereteket átadó szerepe erősen fölértékelődött. Kérdés azonban, hogy az elsajátítandó (v. arra szánt) ismeretekhez szükséges fogalmakat, illetve ezek szimbólumait, a szavakat milyen mennyiségben és minőségben képesek a tanulók birtokba venni: az ismeretek gyarapodásával (és átrendeződésével) hogyan, mennyire változik ez a szóállomány a 10. és a 14. életév között; összhangban van-e ezzel a tankönyvek szókészlete; milyen szókincs jellemzi az embert az általános iskola befejeztével, mivel indul neki a középiskolának, esetleg az életnek.

¹ A szókincs fogalmát, mint az egyén által ismert és használt szavak köréit elkülönítjük a szókészlettől, melyen az adott nyelv szavainak összességét értjük.

Szükségesnek tartjuk a tanulók szókincsének a vizsgálatát azért is, mert a realitás (valós helyzet) és az elvárás (iskolai célok) ismeretében kirajzolódna a szóképzésnek az a tartománya, amelyet egy 14 éves gyermek birtokba vehet, vagyis a korosztály szókincsbeli normája. Ennek ismerete (mondjuk egy gyakorisági szótárba foglalva, immár speciális szóképzésként) is segíthetné a tankönyvírókat és a tanárokat a szókincs tudatos alakításában.¹

Bár a jelenlegi tanterv nem fordít sok figyelmet a szóállomány gyarapítására (tételesen csak az 5. osztályban írja elő), a szakemberek, szaktanárok tisztában vannak a fontosságával, s végzik az ilyen jellegű gyakorlatokat (l. pl. HOFFMANN 1976, 172--83; TAKÁCS 1980, 33. kk., HONFFY 1972, 83 kk.). Nem világos azonban előttünk, hogy a tanulók szókincs melyen forrásokból, milyen módon és milyen mértékben gyarapszik. Tisztázunk kell tehát, hogy ehhez milyen mértékben járul hozzá az általános iskolai oktatás és nevelés.

Szókincsstani vizsgálatunkkal módszertani segítséget szeretnénk nyújtani a gyakorló pedagógusoknak az 5--8. osztályos tanulók szóbeli és írásbeli kifejezőképességének fejlesztésében. A felső tagozatos (itt most ötödikes) tanulóknak elsősorban az alapszókincsét, illetve az aktív szóállományát (itt helyesebb aktivizált szókincsről beszélni, vö. S. KÁDÁR 1970, 158) vesszük nagyító alá. Munkánkat helyzetfelméréssel kezdtük. Mindenféle vizsgálat, módszerek kidolgozása stb. előtt azt kellett látunk, honnan indulunk: milyen az 5. osztályos tanulók szókincsének terjedelme, összetétele. Kiindulásul támaszkodhattunk a lassan gyarapodó ilyen jellegű kutatások eredményeire. (Vö. B. FEJES 1981; CZAHESZ 1979.; NAGY J. 1981.) Munkánk megkezdése előtt szükségesnek bizonyult, hogy mi magunk is elvégezzük az alapvizsgálatokat. (Ti. a későbbi összevetések így lesznek reálisak.) Hogy teljesebb képet kapjunk, más földrajzi területeken is végeztünk felmérést. A longitudinális, több évre tejedő kísérletekkel (pl. B. FEJES, NAGY J.) szemben egy adott állapotot akartunk felmérni. (A fogalmazások is, a beszélgetések is osztályonként egy-egy óra, összességükben néhány nap alatt elkészültek.)

¹ Hasonló gondolatok fölmerültek az idegen nyelvek oktatásával kapcsolatban is. Vö. pl.: BÖLCSKEY 1983.

A felmérést 1982 októberében kezdtük el. Öt iskola tíz osztályában csaknem 300 ötödikes tanuló írásbeli és szóbeli megnyilatkozását gyűjtöttük össze. Az iskolák és osztályok a következők (a későbbiekben csak a sorszámmal utalunk az adott osztályra):

1. Miskolc VI. sz. ált. isk. 5. a
2. Miskolc VI. sz. ált. isk. 5. z (zenei)
3. Tura ált. isk. 5. a
4. Tura ált. isk. 5. b
5. Eger II. sz. ált. isk. 5. a (gyakorló)
6. Eger II. sz. ált. isk. 5. b (gyakorló)
7. Eger IV. sz. ált. isk. 5. a (gyakorló)
8. Eger IV. sz. ált. isk. 5. b (gyakorló)
9. Eger I. sz. ált. isk. 5. a
10. Eger I. sz. ált. isk. 5. b

Írásbeli szóhasználatukat fogalmazásaikban figyeltük meg. Nem az iskolai fogalmazásukat vettük alapul, ugyanis azok tematikai kötöttsége erősen beszűkíti a felhasználható szókészletet. Mivel ez többé-kevésbé minden témára érvényes, ezért arra törekedtünk, hogy ilyen szempontból a lehető legkisebb mértékben korlátozzuk őket. Az egyes osztályokban tanító tanárokat arra kértük, hogy különösebb (tematikai és műfaji) előkészítés és megkötöttség nélkül írassanak egy kb. 40 perces fogalmazást a tanulókkal ezzel a címmel: Velem történt.

A **beszélt** anyagot kötetlen órai beszélgetés szolgáltatta. A kollégák rászántak egy-egy félórát, hogy az osztályban elbeszélgessenek a gyerekekkel gondolataikról, életükről, időszerű problémáikról. A beszélgetések -- a tanárok ügyes irányításával -- igen fesztelen, vidám légkörben folytak. Ezeket akkor magnóra vették, később pedig főiskolai hallgatónk segítségével lejegyeztük.

Az így nyert anyagot lyukszalagra vitettük, ennek alapján a KLTE számítógépén konkordancia készült. Az ilyenformán feldolgozhatóvá vált -- több mint hatvanezer szövegszót tartalmazó -- anyagot kódoltuk (szófaj, tematika, osztályok). Az ELTE számítóközpontjában elvégezték az adatrögzítést, ennek nyomán végre a várt kimutatások kerültek elénk. Ezek képez-

ték a gyakorisági és a szófaji vizsgálatok alapját.¹

A szókincsvizsgálat második szakaszára a tanév végén, 1983 májusában került sor. Az előző felmérésre kijelölt tíz 5. osztály ezúttal 286 tanulója a mellékelt 13 feladatból álló felmérőlapot töltötte ki. Összeállításakor megvizsgáltuk a 4. és az 5. osztályos tankönyvek, munkafüzetek és témazárók feladatait. El akartuk kerülni ugyanis, hogy a gyerekek a megoldás során ismeretlen feladattípusokkal találkozzanak.

Arra is törekedtünk, hogy a feladatok által megkívánt szó- és kifejezőkészség ne legyen idegen a tanulók előtt; illetve csak azt kérjük számon tőlük, amivel az anyanyelvi órákon, a taneszközökben feltétlenül találkoztak. Ezért első lépésként hallgatóinkkal kicédeláztattuk a 4. osztályos nyelvtan- és az irodalmi olvasókönyvet, valamint az 5. osztályos irodalom-, nyelvtan- és történelemkönyvet. (Ti. a jelenlegi tanterv az anyanyelvi nevelés konkrét feladatait e három tárgy számára szabja meg.) A 13 feladat összeállításakor kizárólag ezekre támaszkodtunk. Tekintettel az 5. osztályosok életkorára és lassú írástempójára, a feladatok megoldására két tanóra állt rendelkezésükre.

Jól tudjuk, hogy a 286 tanuló egyetlen feladatlapos megoldásaiból messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, figyelemre méltó utalásokat és megállapításokat viszont igen: egyrészt szókincsünk és kifejezőkészségünk minőségére, másrészt a meglévő taneszközök szókincsfejlesztő feladattípusainak használhatóságára vonatkozóan.

A felmérések befejezése után kérdőívet állítottunk össze a tanárok számára. Ezeket elküldtük a felmérésben részt vett osztályok magyartanárainak. Rajtuk kívül még néhány jó szaktanár hírében álló tanítványunkat, közöttük két szakfelügyelőt is bevontunk ebbe a munkába, összesen 25 főt.

A kérdőív 10 kérdése elsősorban az 5. osztályban végzett szókincsfejlesztés köréhez kapcsolódott. Célunk az volt, hogy megtudjuk, mennyiben igazolja, illetve módosítja a pedagógusok véleménye a tanulók felmérésének eredményét. Emellett információkat kívántunk szerezni a szókincsfejlesztésben végzett szaktanári munkáról: az alkalmazott módszerekről,

¹ Ezúton mondunk köszönetet Papp Ferenc, Szathmári István és Fábrián Pál professzoroknak szíves segítségükért, Bölcskey Andrásnak (KLTE) és Vargha Andrásnak (ELTE) pedig a gépi feldolgozás irányításáért.

taneszközök használhatóságáról, gondjaikról, javaslataikról.

Munkaközösségünk köszönetet mond azoknak a kollégáknak, akik munkánkhoz kiemelkedő segítséget nyújtottak:

Bartosik Imréné	Vértessomló
Dzvonár Sándor	Tarnaméra
Fejes Ilona	Eger IV. sz. ált. isk.
Földi Józsefné	Oroszlány III. sz. ált. isk. (szakfelügyelő)
Hangácsi Antal	Pély (szakfelügyelő)
Jónás Sándorné	Tura
Kántor Lajos	Tarnaörs
Koncsos Ferencné	Eger I. sz. ált. isk.
Krenner Antalné	Vértesszőlős
Papp Istvánné	Tarnaörs
Szabó Józsefné	Miskolc VI. sz. ált. isk.
Tóth Mihály	Tarnaörs
Zimányi Árpád	Miskolc VI. sz. ált. isk.

II. SZÓGYAKORISÁGI VIZSGÁLATOK

A nyelvstatisztikai -- s ezen belül a szókinccset mérő -- vizsgálatoknak jelentős múltjuk és eredményeik vannak. Tagadhatatlan, hogy ezekben a kutatásokban, illetve magában a módszerben gyökeres változást hozott a számítógépek megjelenése: megnövekedett a vizsgálható szövegek terjedelme, ugyanakkor jelentősen csökkent az elemzésekre fordított idő.

Az így nyert adatok igazán akkor értékesek, ha az adott korpuszon belüli értékek és tulajdonságok megállapításán túl összevethetők más hasonló (terjedelmű és jellegű) anyag mutatóival; valamint abszolút, az egész nyelvre jellemző adatokkal. Ez utóbbi sajnos még mindig megoldhatatlan, nem lévén magyar gyakorisági szótár. Elemzéseinkben a rétegnyelvi összevetés háttérbe szorul -- inkább más nyelvi területek adatait idézzük -- ugyanis kevés a gyermeknyelvre vonatkozó (publikált) adat.

A gyerekek szókincsének vizsgálata elég régóta izgatja a kutatókat (BAKONYI 1918, CSEH 1939 stb.) SOMFAI LÁSZLÓ pl. úgy vélte, hogy hiába írja elő a tanterv a kifejezőképesség fejlesztését, a szókincs gazdagítását, ha nem ismerjük a gyermekek által birtokolt szóállományt. A szerző az ellentmondás feloldásához meg is teszi az első lépéseket. Iskolai dolgozatok és munkafüzetek fogalmazásai alapján a szavak gyakoriságát vizsgálja a legfontosabb szófajokon belül. A (városi) gyerekek szókincsét már 10--12 éves korban is igen gazdagnak véli. (Vö.: SOMFAI 1968, 88.) Jelentősek továbbá NAGY J. JÓZSEF kutatásai is (1977). Tanulmányában a szerző négy mintából (15--15 ezer szövegszó alapján) ad összegző képet a 8--10 éves (3--4. osztályos) tanulók szókincsének gyakorisági jellemzőiről. A longitudinális vizsgálat nem állapotot elemez, hanem egy folyamat eredményét vizsgálja. A szóhasználat gyakorisági jellemzőit tekintve NAGY J. JÓZSEF a gyerekek szóhasználatában ellentmondást lát abban, hogy a tanulók szókincsük jelentős részét igen ritkán, egy kis részét viszont igen gyakran használják; továbbá, hogy szövegalkotásukban nagyon "szűk szókincsbázisból" merítenek. E negatív jelenségen túl módszertani hibák feltárására is vállalkozik.

Egy szókincsvizsgálat "melléktermékéből" újszerű munkával jelentkezett CZAHESZ ERZSÉBET. Az általános iskola 1--3. osztályának tankönyveit (13 tankönyv + 2 munkafüzet), illetve azok szóanyagát vizsgálta (CZAHESZ 1979). A "pedagógiai célú, speciális szókincsstatisztika" (pontosabban: szókészlet-statisztika) a gyakorisági eloszlás mellett az egyes tantárgyak 50 leggyakoribb szavát is közli, végül terjedelmes -- kissé nehézkes használatú -- "konkordancia szótár" mutatja meg az egyes szavak (lexémák) előfordulási számát és helyét. A kiadvány használhatóságát ma már csökkenti, hogy az adatok a régi tankönyvekre vonatkoznak. Nagy kár, hogy nem készültek hasonló kimutatások a felső tagozatos tankönyvekről. (A feldolgozás néhány vonatkozásban eltér a miénktől, így adatait nem tudjuk mindenütt felhasználni.)

Saját vizsgálatunkból előbb az anyag mennyiségi jellemzőit mutatjuk be. A tíz osztály 291 tanulójának írásbeli fogalmazása (F) összesen 33.600 szövegszót (Sz), ill. 5.010 lexémát (L) tartalmaz. A kötetlen be-

szélgetések (B) szóállománya¹ kevesebb: 28.010 szövegszó, ill. 3.363 lexéma.

Előfordulás	Fogalmazások			Beszélgetések		
	L db	%	Kum. %	L db	%	Kum. %
1	2.754	54,97	54,97	1.860	55,31	55,31
2	754	15,05	70,02	507	15,08	70,39
3	369	7,37	77,39	246	7,31	77,70
4	235	4,69	82,09	136	4,04	81,74
5	143	2,85	84,94	104	3,09	84,83
1--10	4.570	91,40	91,40	3.072	91,35	91,35
11--20	204	4,07	95,47	129	3,84	95,19
21--30	74	1,48	96,96	45	1,34	96,53
31--40	42	0,84	97,79	21	0,62	97,15
41--50	25	0,50	98,29	16	0,48	97,63
51--60	13	0,26	98,53	10	0,30	97,93
61--70	13	0,26	98,81	10	0,30	98,23
71--80	8	0,16	98,87	2	0,06	98,29
81--90	6	0,12	99,09	5	0,15	98,44
91--100	4	0,08	99,17	5	0,15	98,59
101--200	26	0,52	99,69	23	0,68	99,27
201--300	4	0,08	99,77	11	0,33	99,60
301--400	5	0,10	99,87	2	0,06	99,66
401--500	1	0,02	99,89	5	0,15	99,81
501--1000	4	0,08	99,97	5	0,15	99,96
1001--	2	0,04	100,01	2	0,06	100,02

¹ Sajnos a 7. és a 8. jelzésű osztályokból a kötetlen beszélgetések anyagát nem kaptuk meg. Így a B anyagból ezek hiányoznak.

A táblázatból kitűnik, hogy az eléggé terjedelmes anyag kevés lexémából épül fel. A szövegszóknek mindössze a 14,91 %-a (F), ill. a 12,01 %-a (B) önálló szótári szó. A tanulók tehát látszólag kis terjedelmű "szótárból" válogatnak. Hasonló eredményre jutott NAGY J. JÓZSEF is (1981, 46).

Az állomány másik jellemző tulajdonsága az egyes lexémák rendkívül eltérő gyakorisága. Míg a jeltípusok fele csak egyszer fordul elő, addig néhányuk igen nagy produktivitást mutat. Az egyszeri előfordulások (F: 54,97; B: 55,31) a szövegszóknek csak igen kis hányadát teszik ki (F: 8,20 és B: 6,64 %). A tanulók nagyon gazdaságtalanul használják szókincsüket, hisz felét csupán véletlenszerűen (egyszer), további negyedét pedig ritkán (2--3 alkalommal) veszik elő.

Hasonló gondolatok a tankönyvek szókészletével kapcsolatban is felmerültek: "a szavaknak 40,14 %-a csak egyszer fordul elő a corpusban. Más nyelvstatisztikai vizsgálatokból ismeretes, (...), hogy a szavaknak mintegy fele csak egyszer fordul elő. Itt a szöveg speciális tanszöveg. Kézenfekvőnek látszik az a következtetés, hogy a szavak 40 %-ának jelentése, árnyalatai és szemantikai-fogalmi kapcsolatai nem lehetnek tisztázottak. A tanulóknak még arra sincsen megfelelő alkalmuk, hogy az adott szót bármilyen szinten elsajátítsák." (CZAHESZ 1979, 19).

A fenti megállapítások pedagógiai jogosságát nem vitatjuk. Statisztikai szempontból azonban bizonyos megszorításokat kell tennünk. Objektív, szövegstatisztikai törvényszerűség, hogy minél hosszabb a szöveg (több a szövegszó), annál nagyobb az egyes lexémák előfordulása (N/L); annál kisebb arányú az új lexémák megjelenése ($L \% = L$ az Sz százalékában). Mindkét tulajdonság tendenciajellegű, aszimmetrikus eloszlású (függ a korpusz összetételétől, természetétől, tejedelmétől). Csak ezek figyelembevételével lehet az adatokat összevetni. Ilyenformán a fogalmazások **elemismétlődését** (6,71: egy lexéma átlagosan ennyiszor ismétlődik a fogalmazásokban), ill. **szótárát** ($L \%$) jónak minősíthetjük. A beszélgetések hasonló mutatói jóval alacsonyabbak. Ezt azonban csak NAGY J. és KESZLER adataival érdemes összevetni. Az előbbi részadatai (vö. i. m. 39; A = 15,9 %; B = 13,94 % -- 15.000 szövegszóra) a miénkhez hasonló eredményt mutat. A KESZLER B. átlaga azért olyan magas, mert jóval kisebb anyagot vizsgál, s a szövegek minőségükben alaposan különböznek a miénktől (vö. KESZLER

1983, 164--65). Úgy tűnik, hogy a terjedelemhez, valamint a tanulók életkori sajátosságaihoz képest az eredmény nem minősül rossznak.

A minta terjedelmének csökkenésével az egyszeri előfordulások száma nő, és fordítva: kisebb szövegben kisebb a lexémák ismétlődésének lehetősége. Ezzel szemben néhány lexéma igen gyakran előfordul. Ez ugyancsak objektív törvényszerűség. A szöveggyakorisági vizsgálatok szerint egy adott mintában a lexémák aszimmetrikus J alakú eloszlást mutatnak. (Yule-féle eloszlás, vö. NAGY 1972, 71.) Esetünkben a mellékelt grafikonon látható képet kapjuk.

A fogalmazásokban a lexémák 54,97 %-a fordul elő egyszer, a beszélgetésekben az 55,31 %-uk. (Összevetésül: CZAHESZ: 40,13; NAGY J.: 50,43.)

Az egyszeri előfordulások nagy száma a szöveg stílusát is minősíti. Minél "gazdagabb a szöveg egyedi szavakban, annál kisebb egy lexikai egység előrejelezhetősége, annál magávalragadóbb a szöveg. ... Az egyediség magas fokáról tanúskodik, hogy az író gondosan válogatta meg a kifejezéseket, az alacsony fokú egyediség a megnyilatkozás spontaneitására, a szóhasználat aszimmetriájára vall, s arra, hogy a szövegminőség nagyban függ a közölt gondolati tartalomtól" (MISTRİK 1973, 465). A szövegnek erre a tulajdonságára az ún. **különlegességi index** mutat rá. Ezt a következő képlet szerint szokás kifejezni:

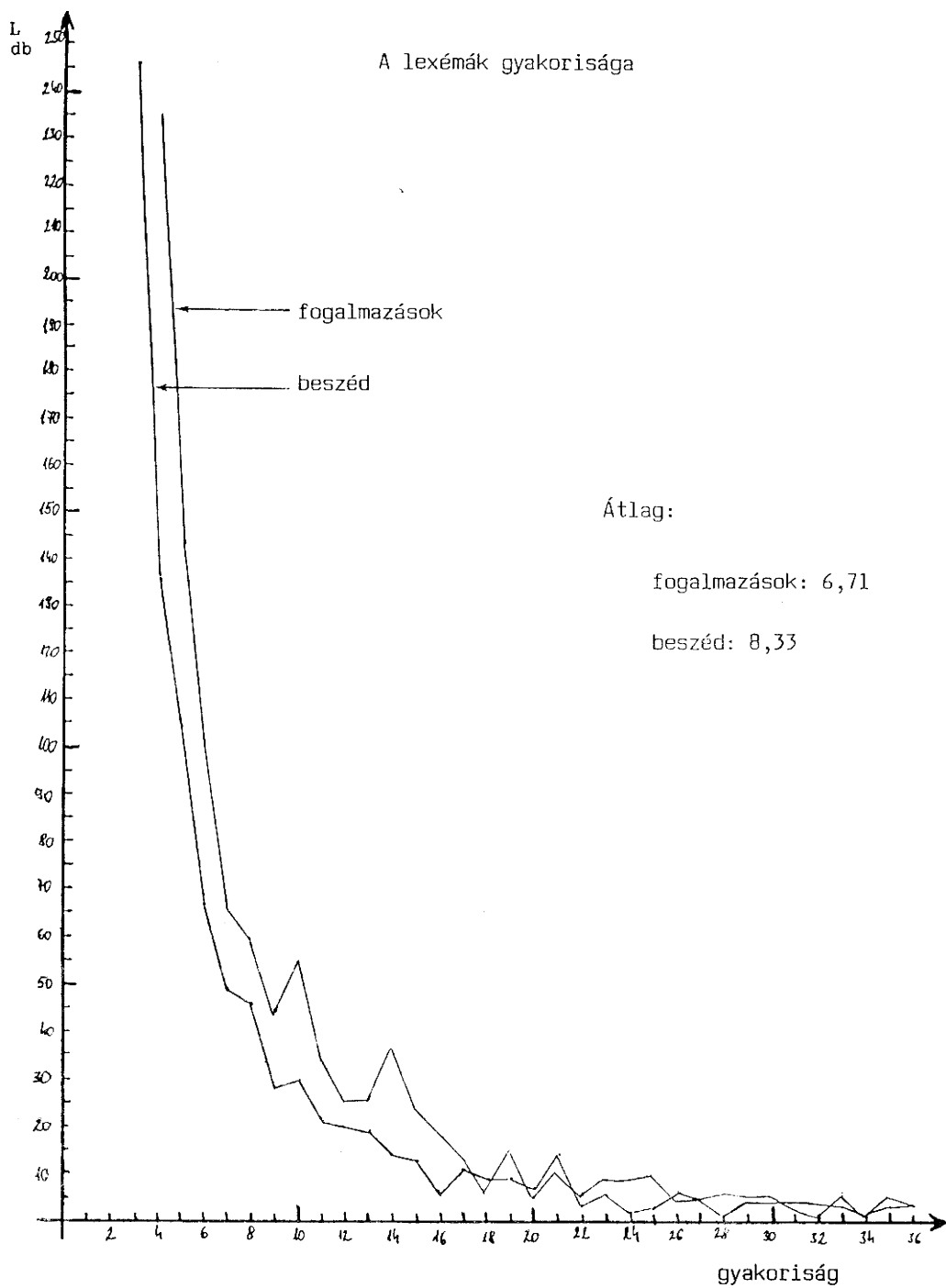
$$I_e = \frac{20Lf_1}{N},$$

ahol az Lf_1 az egyszeri előfordulások száma, az N pedig a szövegszóké. Az index értéke a fogalmazásokban 1,64, a beszélgetésekben 1,33. (Összevetésül: Nagy J. :1,10; Eldrige 1,49; Tóth Á.: 2,93, Keszler: 2,35; 1. NAGY J. 1977, SZENDE 1968, ANTAL 1959; KESZLER 1983.)

Ezzel a mutatóval van összefüggésben a **valószínűségi index**. Ez azt mutatja meg, hogy a szavak előfordulásának mekkora a valószínűsége. Kiszámítása:

$$p = 100 - \frac{100 Lf_1}{N}$$

Az értékek: $F = 91,80 \%$; $B = 93,36 \%$ (Nagy J.: 94,49; Czahesz: 96,93;

Eldrige: 93,24; Keszler: 88,23; Tóth Á.: 85,31). A mutatók itt is közepes teljesítményt jeleznek. Az eltérés -- a minták terjedelmi és minőségi eltéréseit is számítva -- reális és megnyugtató.

GUIRAUD s nyomán ZSILKA, SZENDE és mások hangsúlyozzák, hogy "a szóanyagot két specifikum jellemzi, gazdagsága és gazdaságossága (dispersion és concentration)" (SZENDE 1968, 189.) Az előbbiről a második táblázat már közölt adatokat. Az iterációs (ismétlődési) index (N/L) ugyanis a szógazdaságra is fényt vet: minél kisebb az ismétlődés, annál gazdagabb a szöveg. (Ezt már korábban minősítettük.)

A gazdaságosság (koncentráció) kiszámítása a számok közül átvezet bennünket a konkrét szavak világába. Ehhez ugyanis gyakorisági listára van szükség. Általában az első 15 tartalmas szó, valamint a szövegszók hányadosát szokták figyelembe venni. Nagyobb mintából azonban több szót kell számítanunk¹, különben irreális értéket kapunk. A szöveg terjedelmének arányában, a fogalmazásokban az 50, a beszélgetésekben a 40 leggyakoribb tartalmas szót² vettük alapul.

I _g értékek: F: 0,245	Összevetésül: Tamási Á.: ³ 0,142
B: 0,291	0,1763
	Keszler B.: 0,1875

Ez azt jelenti, hogy a fogalmazások 24,5, a beszélgetések 29,1 %-át a gyakran használt szavak alkotják. Az értékek a korábbi megállapításainkat támasztják alá.

A felhasznált szavak gyakorisági rendje részben a várt képet mutatja. A listák elején itt is a szokásos tartalmatlan, ill. általános tartalmú szavak szerepelnek. Érdekességképpen nézzük meg a 30 leggyakoribb szó rangját -- összehasonlítva más listákkal⁴.

¹ Hasonló eljárást ajánl NAGY FERENC is (1980, 25).

² Nem tartalmas szónak a névelőket és a valódi kötőszókat vettük. (vö. DEME 1971, 244).

³ Vö. NAGY 1980, 25.

⁴ Tk. = Czahesz E. adatai alapján általunk felállított sorrend; Gy_{sz} = Füredi Mihály adatai a készülő gyakorisági szótár szépirodalmi anyagából (vö. FÜREDI 1983).

Sorszám	Lexéma	F	B	Tk.	Gy _{sz}
1.	a	1	1	-	1
2.	és	2	2	1	2
3.	hogy	4	3	6	4
4.	az (mut.nm.)	3	5	-	6
5.	is	7	4	4	7
6.	van	6	6	3	5
7.	nem	8	9	7	3
8.	egy (névelő)	5	14	-	9
9.	én	11	8	46	x
10.	az (névelő)	15	7	-	11
11.	nagyon	10	16	17	x
12.	mert	19	11	17	x
13.	már	12	19	11	13
14.	akkor	29	10	x	x
15.	de	9	31	22	8
16.	még	18	22	24	16
17.	van (segédige)	14	29	-	10
18.	ez	20	23	-	20
19.	jó	22	21	34	x
20.	mond	23	25	19	15
21.	sok	21	30	13	x
22.	neki	35	17	x	x
23.	amikor	17	36	x	x
24.	mikor	16	46	x	x
25.	tud	37	26	x	17
26.	ott	26	40	62	x
27.	csak	28	47	20	12
28.	kell	34	43	30	x
29.	mi (szem.nm.)	39	42	-	x
30.	el	30	52	-	x

A szavak sorrendje (rangja) gyakorisági listákon

--: hiányzik

x: nincs az első 50 szó között

A leggyakoribb lexémák tehát a névelők, néhány kötőszó, a létige, a mutató névmás, a határozószók. Közülük több funkciótlanul, beszédterhelékként is szerepel (és, már, én stb.). Az írásban és a beszédben használt szavak közötti különbség igazán a lista későbbi részéből derül ki. Ott nem ritka a 20, 50, sőt 100 vagy még nagyobb "rangbeli" eltérés (l. a függelék).

Tömören jellemezhetjük -- mintegy az eddigiek összefoglalásaként -- a tanulók által használt **lexémák aktivitását**, ha a gyakorisági lista egyes tagjait tízes csoportokba osztjuk: előbb a lista elejéről kezdve, vagyis csökkenő gyakoriság szerint (I. A--E osztályok¹), majd a lista végéről indulva visszafelé (növekvő gyakoriság szerint, I--V. osztályok²).

Növekvő gyakoriság szerint (1 → 50)				Csökkenő gyakoriság szerint (2874 → 83)			
Gyak. oszt.	Sz db	%	Kum.%	gyak. oszt.	Sz db	%	Kum.%
I.	9.501	28,28	28,28	A	8.230	24,49	24,49
II.	2.907	8,65	36,93	B	2.414	7,18	31,67
III.	1.851	5,51	42,44	C	1.623	4,83	36,50
IV.	1.519	4,52	46,96	D	1.145	3,41	39,91
V.	1.149	3,42	50,38	E	1.011	3,01	42,92

A szövegszók megoszlása a lexémák gyakorisága szerint (F)

¹ Az A osztályt a 10 leggyakoribb lexéma alkotja, a B-t a 11-20. leggyakoribb stb. (Elvileg itt a leggyakoribb **előfordulásokról** van szó, de ezeket csak I--I lexéma képviseli.

² Az I. osztályba a legritkábban (1-szer, 2-szer... 10-szer) előforduló lexémák tartoznak, a II.-ba a 11-20-szor előfordulók stb.

Az I--V. osztályok képviselik a ritkábban, az A--E a gyakrabban előforduló lexémákat. Minél magasabbak a bal oldali (főleg az első oszt.) értékei, a szöveg annál választékosabb, változatosabb, szerzője annál jobban élt a választás, a szinonimák adta lehetőséggel. Minél magasabbak a jobb oldali adatok, a szöveg annál gazdaságosabb, tematikailag annál kötöttebb. Az írott nyelvre feltehetőleg a bal, a beszédre a jobb oldali értékeknek a magasabb aránya jellemző.

A fenti adatokat tömörebben fejezik ki az egyes osztályokbeli mutatók különbségei.

I.--A	+ 3,79	- 4,98
II.--B	+ 1,47	- 4,21
III.--C	+ 0,68	- 4,37
IV.--D	+ 1,11	- 1,54
V.--E	+ 0,41	- 0,86
<hr/>		
I.--V. -- A--E	+ 7,46 %	- 15,96 %
	Fogalmazások	Beszélgetések

Ez azt mutatja, hogy a tanulók szóbeli megnyilatkozásaikban a/ jóval egyenletesebb eloszlásban használják szókincsük egyes elemeit; b/ jobban kötötte őket a téma, korlátozottabb a szóválasztás lehetősége; c/ kevésbé igényesen, változatosan fejezték ki magukat. Írásbeli nyelvhasználatuk arról tanúskodik, hogy a gyakran ismétlődő elemek monotoniját kioltják a jelentős számú, de kis frekvenciájú szavak. A fogalmazástanításban és a (szóbeli) kifejezőképesség fejlesztésében a cél a bal oldali (különösen az I. osztálybeli) értékek növelése. Mindenféle szókincsgyarapítás (pon-
tosabban: -gyarapodás) az I. osztályon keresztül történhet.

A felhasznált szókincs **tematikai szempontból** is érdekes. Bármennyire is kötetlen a téma, a "Velem történt" cím predestinálja a műfajt: egy történet **elbeszélése**. Emlékeikben kutatva a tanulók valamilyen nyári kalandot, ünnepet, balesetet stb., mindenesetre "rendkívüli eseményt" idéztek föl. Ez tükröződik a felhasznált szavak tematikai csoportosulásán. Az

így körvonalazódó csoportok fényt vetnek arra, hogy az aktivizált szókincs mekkora része szolgálja közvetlenül a téma kifejtését, illetve fordítva: a téma kifejtése milyen arányban kíván specifikus szavakat; továbbá, hogy milyen témacsoportok szerint rendeződnek a szavak.

A fogalmazások zöme nyári eseményt elevenít föl. Az összes lexémának csak mintegy negyede (27,28 %) segíti közvetlenül a téma kifejtését. (Ezeket nevezzük itt témaszóknak.) Közülük a legtöbb (a témaszók 22,2 %-a) valamilyen negatív élmény kifejezője (megijed, eltörik, vakbél, sírva, csúnya stb.). A kirándulás (16,3 %), a játék (20 %) és a hobbi (10,5 %) szavai elsősorban a nyárhoz, szünidőhöz kötődnek, jelezvén a gyerekek fő élményforrását. Együttesen a témaszóknak közel a felét teszik ki (46,8 %). A jelentősebbnek tartott témák között a közösségi (3 %) és az iskolai életet (3,4 %) kevesebb szó képviseli.

A kötetlen beszélgetésekben más témakörök rajzolódnak ki. Itt a legtöbb jellemző szó az iskolai élettel, a tanulással, a pályaválasztással kapcsolatban hangzott el (26,3 %), ezt követi a családi ünnepek "szókészlete" (télapó, karácsony: 19,55 %), majd a szórakozás (15,66 %) és a gyerekek élete (14,9 %) következik.

A szöveg témáját nemcsak a témaszók fejthetik ki. (Pl. Juhász Gy. Milyen volt... c. versének témája a témaszókból aligha áll össze.) Mégis úgy véljük, a témaszók jelenléte, aránya jellemző a szövegre.

Úgy látszik, hogy a tanulók szókincsének beszédben és írásban ugyanakkora részét teszik ki a témaszók (B: 27,53 %; F: 27,28 %). A szóhasználatban némileg más a helyzet. Fogalmazásban egy témaszóra 1,83 előfordulás esik, beszédben 2,29. Ez azt jelenti, hogy az előbbiben a szöveg-szóknak valamivel kevesebb, az utóbbiban valamivel több mint 7,5 %-át teszik ki a témaszók. Ez -- GUIRAUD 9 %-os adatához képest (vö. J. SOLTÉSZ 1963) -- még elfogadható.

Befejezésül néhány szó a szövegek terjedelméről. Az egyes fogalmazások átlagosan 115,46¹ szövegszót tartalmaznak. Ez az adat ugyan elmarad B. FEJES KATALIN leghosszabb fogalmazásainak szószámától (vö: i. m. 112) -- az elbeszélés műfajában ez 131,66 --, viszont jóval fölötte van az ot-

¹ A táblázatban 118,14 szerepel, de ez a "többlet" a kerekítések eredménye.

tani 90,4-es átlagnak¹. A fogalmazások hosszával tehát elégedettek lehetünk.

A fentiek alapján elmondhatjuk tehát -- szemben egy sereg borúlátó nyilatkozattal --, hogy e (zömmel városi) tanulók szókincse **mennyiségi szempontból életkoruknak megfelelő**. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy gyarapítására nem kell különösebb figyelmet fordítani. Épp ellenkezőleg. A szókincsgyarapodás az általános iskola 8 éve alatt igen dinamikus. Különösen az, feltehetően, az első és a hatodik osztály (6. és 12. év) körül. Persze nemcsak az új tantárgyak, hanem a régiek új témakörei, egyre szakszerűbb kifejezést igénylő követelményei is mintegy rákényszerítik a gyerekeket szókincsük bővítésére. Ez azonban nem spontán jelenség. Tanárnak és tankönyvnek egyaránt segítenie kell a tanulót ebben.

Eléggé elterjedt nézet szerint a gyerekek fogalmazása, beszéde szürke, jellegtelen, egyénietlen. A vizsgálat eredményeiből arra következtethetünk, hogy ez nem szókincsük **terjedelméből** (nem is összetételéből), hanem **mélységéből** következik. (Meggyőződésünk, hogy ma a gyerekek gazdagabb szókincssel rendelkeznek, mint pl. 3--4 évtizeddel ezelőtt.) A szókincs mélységén (ill. sekélységén) azt értjük, hogy a tanulók nincsenek eléggé tisztában a szavak jelentésszerkezetével -- néha az alapjelentések sem eléggé világosak -- és a stílusárnyalatokkal. Mindez erősen korlátozza a választás és a használhatóság lehetőségeit.

Itt egy megjegyzést kell tennünk: mi egy **korosztály** szókincsét vizsgáltuk. Az egyének szókincsére csak becsléseink vannak. Ezek azt mutatják, hogy rendkívül nagy eltérés van az **egyes tanulók szókincsének** terjedelmében. A feladatok jelentős részének ennek javítására kell irányulnia. (Erre a dolgozat későbbi fejezeteiben még visszatérünk.)

De a szürkeség is következmény. Eredője a gyerekek kifejezőképességével szemben támasztott követelmények elégtelensége, az ingerszegény nyelvi környezet. Nagy feladat hárul a családra, az iskolára (tanárra és tankönyvre) és az ifjúsági sajtóra.

¹ Ez az adat B. FEJES KATALINnál nem szerepel, de a 109. és a 112. lapok táblázatai alapján kiszámíthatók.

Az anyanyelv számára azonban sokkal nehezebb a megtanítandó szókincset kijelölni -- mind mennyiségi, mind minőségi szempontból --, mint az idegen nyelvek esetében. Nagyon körültekintő tervezésre van szükség. Föl kell tárunk részletekbe menően a jelen állapotot, ezt szembesítenünk kell az (iskola közvetítette) társadalmi elvárásokkal. Ezután lehetséges egy olyan szóállomány körvonalazása, melyet optimális körülmények között egy 14 éves tanuló birtokba vehet (ezt nevezhetnénk ideális lexikának). Így világossá válna nemcsak a taktika, hanem a stratégia is. Ennek ismeretében a szókincs fejlesztésére irányuló feladatok is jóval célirányosabbak lehetnének.

Végezetül: az ideális lexika ismeretében összeállítható lenne egy olyan **iskolai szótár**, mely speciálisan a 10--14 éves tanulók értelmi szintjének és igényeinek megfelelően tárgyalná a szükséges lexémák fontosabb jelentéstani és grammatikai adatait. Ez nagy segítséget nyújtana az egyes tárgyak oktatásában, a tanulók otthoni munkájában, a szókincs-fejlesztésben stb.

Összefoglaló táblázatok

Isk. Oszt.	L db	L %	Sz.db	Sz. %	Relatív gyak.
1.	1207	24,09	3726	11,09	3,09
2.	1005	20,06	3045	9,06	3,03
3.	992	19,80	3105	9,24	3,13
4.	1030	20,56	3125	9,30	3,03
5.	952	19,00	2858	8,51	3,00
6.	979	19,54	2994	8,91	3,06
7.	1066	21,28	3362	10,01	3,15
8.	1332	26,59	4074	12,13	3,06
9.	1135	22,65	3552	10,57	3,14
10.	1198	23,91	3759	11,19	3,14
Össz.	5010		33600		

A lexémák és a szövegszók megoszlása osztályonként (F)

Isk. oszt.	L db	L %	Sz.db	Sz. %	Relatív gyak.
1.	851	25,30	3769	13,46	4,43
2.	881	26,17	3994	14,26	4,53
3.	862	25,69	4418	15,77	5,13
4.	824	24,50	4217	15,06	5,11
5.	487	14,48	1718	6,13	3,53
6.	607	18,05	2784	9,94	4,59
9.	924	27,46	4768	17,02	5,16
10.	510	15,17	2342	8,36	4,59
Össz.	3363		28010		

A lexémák és a szövegszók megoszlása osztályonként (B)

L. a 25. lap lábjegyzetét

Isk. oszt.	létszám	L/fő	Sz/fő	N/L
1.	27	44,70	138,00	3,087
2.	26	38,65	117,12	3,030
3.	29	34,21	107,07	3,130
4.	29	35,52	107,76	3,034
5.	29	32,83	98,55	3,002
6.	32	30,59	93,56	3,059
7.	19	56,11	176,95	3,154
8.	32	41,63	127,31	3,058
9.	34	33,38	104,47	3,130
10.	34	35,24	110,56	3,137
Össz.	291	38,29	118,14	3,085

Az egy főre eső lexéma- és szövegszóátlag (F)

Isk. oszt.	létszám	L/fő	Sz/fő	N/L
1.	27	31,52	139,59	4,429
2.	26	33,88	153,62	4,534
3.	29	29,72	152,34	5,126
4.	29	28,41	145,41	5,118
5.	29	16,79	59,24	3,528
6.	32	18,97	87,00	4,586
9.	34	27,18	140,24	5,160
10.	34	15,00	68,88	4,592
Össz.	240	23,33	106,67	4,634

Az egy főre eső lexéma- és szövegszóátlag (B)

III. A SZÓFAJOK GYAKORISÁGI VIZSGÁLATA

Valamely szöveg szóállományának fontos jellemzője lehet, hogy lexémái és szövegszói (szóelőfordulásai) milyen szófaji arányokban jelentkeznek, s ezekből az arányokból, valamint a kiszámítható indexekből -- egyéb adatok figyelembevételével -- a szöveg jellegére, illetőleg a szövegalakítás (beszédkészség) fejlettségére lehet következtetni.

Anyagunkat: a dolgozatok és a kötetlen beszélgetések szavait ezért szófajilag is vizsgáltuk. Szövegszónak minősítettünk minden olyan egységet, amely szóköztől szóközig terjed (így az igeikötők közül csak a különírtakat - az effajta kvantitatív vizsgálatok gyakorlata szerint járva el -- (de természetesen külön szóként kezeltük a kötőjellel kapcsolt - e simuló kérdőszót is.)

A szó és a szóalak megkülönböztetésében részben az ÉKsz. megoldásait követtük, vagyis pl. az az, ez mutató névmás és egyéb névmások ragos formái közül azokat tekintettük lexikalizálódott egységeknek, amelyeket

az ÉKsz. is külön szócikkben tárgyal (akként, akkor, ekkor, mikor, néhányszor stb.), a "névutószerű"-nek nevezett szavakat (pl. az együtt "névutószerű használatban") névutónak minősítettük; másrészt a GySz. gyűjtési utasításában foglaltak szerint az igeneveket, a -hat v. -het képzős igéket, a kicsinyítő-becéző képzős, a -nyi, -ék, -ható v. -hető stb. képzős névszokat külön lexémaként szerepeltettük.

A szavak szófaji minősítésében a vizsgált mondatban betöltött szófaji szerepet vettük figyelembe. (Vö. KESZLER B. 1983, 717.) Kötőszónak csak az ún. valódi kötőszokat minősítettük, a vonatkozó névmásokat és a vonatkozó határozószokat kötőszói szerepükben névmásnak, illetőleg határozószónak kódoltuk. Segédigének minősítettük az ún. összetett igealakok fog, volna (el fog menni, láttam volna stb.) elemei mellett a névszói-igei állítmányok igei tagjait is (okos volt, éhes vagyok stb.) azon az alapon, hogy (az igének) "sajátos válfaja a segédige, amely a nem igei állítmánynak igésítő eleme, azaz állítmányi szerepre alkalmas formáját segít megalkotni; illetőleg modális mellékmozzanatokat fejez ki egy tartalmas jelentésű főige mellett". (DEME L. 1976,125.)

A gépi feldolgozás a lexémák és a szövegszók gyakorisági adatait is megadta, így tehát kiszámíthatók voltak bizonyos mutatók, s egyébként is fontos mindkét adatsor, ugyanis "Nagy különbség van az egyes szófajok állományi (lexikális) és használatbeli gyakoriságában. Éles ellentétet találunk a főnevek, az igék, a névmások, a névelők, a kötőszók, a módosítószók, a határozószók kétféle gyakoriságában." (NAGY F. 1980, 35.)

A következőkben ismertetjük, milyen szófaji alapszortokat különböztettünk meg (közöljük előttük a használt kódszámokat is, ugyanis a táblázatokban ezek jelzik a megfelelő oszlopokat, s így kereshetők meg az adatok). A kapocccsal összevont részek a szófaji csoportok. De a szófaji alcsoportok ettől eltérő módon is egyesíthetők nagyobb csoportokba, ezért adataink többféle vizsgálati eredménnyel is összevethetők. A szófaji rendszerünkbe be nem sorolható egységek jelzései is megtalálhatók a táblázatban (0, 8, 9, 99-es számok).

1.	0	idegen szöveg szava
	1	mondatszó
	8	eltorzított szóalak
	9	szónál kisebb nyelvi egység
2.	10	ige
	11	segédige
3.	12	főnévi igenév
	13	melléknévi igenév
	16	határozói igenév
4.	20	köznév, konkrét
	21	köznév, elvont
	22	személynév
	23	földrajzi név
	24	állatnév
	29	egyéb tulajdonnév
5.	30	melléknév
	37	névutó-melléknév
6.	40	tőszámnév
	41	sorszámnév
	42	törtszámnév
	43	határozatlan számnév
7.	50	személyes névmás
	51	birtokos névmás
	52	visszaható névmás
	53	kölcsönös névmás
	54	mutató névmás
	55	kérdő névmás
	56	visszaható névmás

	57	határozatlan névmás
	58	általános névmás
8.	60	valóságos határozószó, határozott fogalmi tartalmú
	61	valóságos határozószó, névmási tartalmú
	62	módosítószó (nem mondat értékű)
	63	igekötő (elváló)
9.	70	névutó
10.	80	határozott névelő
	81	határozatlan névelő
11.	91	mellérendelő kötőszó
	92	alárendelő kötőszó
12.	99	több szóból álló rövidítés

A táblázatokból több jellemző vonás leolvasható: A szófaji csoportok közül -- egy osztály, az 5. számmal jelzett kivétellel -- a főnév **lexikális** gyakorisága a legmagasabb mind az írott, mind a beszélt anyagban. (I. sz. táblázat.) A szófajok szerinti bontásban már nem ilyen (szinte zavartalanul egységes) a kép: a dolgozatok szövegeit nézve nyolc osztályban az igék, két osztályban a konkrét főnevek lexikális gyakorisága a legmagasabb, a kötetlen beszélgetések között hat osztályban a konkrét főnevek lexikális gyakorisága, két osztályban az igéé a legmagasabb értékű (II. sz. táblázat).

A III. sz. táblázat adatai szerint jól megfigyelhető különbség van az írott és a beszélt anyag **használatbeli** gyakoriságában.

Az írott anyagban az igék gyakorisága 19,270-22,471 % között mozog (összesítve az osztályokét 21,177 %), a beszéltben alacsonyabb: 14,376-19,439; összesítve 16,037%, ebből a "csökkenésből" azonban önmagában nem lehet semmiféle következtetést levonni, mivel nem azzal áll összefüggésben, hogy a mondat egységek szerkesztettebbé váltak volna, azaz nem a konkrét főnevek, melléknevek aránya növekszik, sőt: némileg az is csökken

(az írott anyagban a főnevek 10,666-17,098, összesen 13,216 %, a melléknévek 2,443-4,776, összesítve 4,071 % előfordulásúak), ellenben a beszélt anyagban feltűnően nagyobb a kötőszók, a névmások, a határozószók %-os aránya, ez utóbbiak közül sok töltelékelemként, funkció nélkül jelentkezik a beszédben. A kötőszók számának növekedése pedig a mellérendelő tagmondatok szükségtelen halmozásából adódik. (L. a III. sz. táblázat 50--58-as, 60--61-es és 91--92-es oszlopait.)

Az általunk használt szófaji bontás szerint a használatbeli gyakoriságban minden osztályban az ige vezet (III. sz. táblázat, 10. sz. oszlop). Ezt a helyzetet az írott anyagban akkor is megtartja, ha olyan rendszerezésben vizsgáljuk adatainkat, mint a GySz.-ből bemutatott részlet teszi (FÜREDI M. 1983), a beszélt minta 8 osztályából azonban már csak háromban a leggyakoribb az ige, ötben a kötőszó vezet, nyilvánvalóan sokszor fölöslegesen használva, illetőleg mellérendelő tagmondatok "funkciótlan halmozása" folytán (vö. NAGY J.J. 1978, 193). A köznévv az írott szövegek mindegyikében a második helyen áll, a beszélt szövegekben jóval lejjebb csúszik, az igén és a kötőszón kívül többnyire még a határozószó is megelőzi. A névelő, majd a melléknév követi sorban. Az írott szövegek szófaji gyakorisági sorrendje csaknem teljesen egyenletes képet nyújt (ige -- köznévv -- névelő -- határozószó -- kötőszó -- melléknév), a beszélt szövegekben ez a sorrend (mint látjuk) változó. (L. "A szófajok csökkenő gyakorisági sorrend szerint" c. táblázatot.)

Eredményeink nem mondanak ellent az eddigi vizsgálatoknak, így például az igeik részaránya nálunk kisebb, mint SUGÁRNÉ KÁDÁR JÚLIA (S. KÁDÁR J. 1970, 155.) nagycsoportos óvodások beszédének vizsgálatából nyert adataiban (ez igazolni látszik, hogy az életkorral csökken az igeik részaránya a főnévvel szemben), megegyezik, illetőleg egy kissé még magasabb is NAGY JÓZSEF 3-4. osztályosokkal kapcsolatos vizsgálatának eredményeinél (NAGY J.J. 1978, 192).

Beszélt szövegeinkben a névmások, a kötőszók használatának gyakorisága hasonlóképpen magas, mint NAGY J. JÓZSEF A/, B/ mintáiban (NAGY J. JÓZSEF 1978, 192-3).

A "felnőtt" szótári és szöveggyakorisági adatokkal egybevetve - KESZLER BORBÁLA táblázatával kombinálva (KESZLER B. 1983, 173) a következő kép alakul ki:

A szófajok csökkenő gyakorisági sorrend szerint (%-os adatok)

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	GySz.
í r o t t										
ige	ige	ige	ige	ige	ige	ige	ige	ige	ige	köznév
20,886	21,485	23,035	20,678	23,381	22,920	23,624	20,992	22,332	23,610	22,026
köznév	köznév	köznév	köznév	köznév	köznév	köznév	köznév	köznév	köznév	ige
19,463	19,120	19,459	20,068	20,064	20,014	17,048	19,593	20,103	19,191	17,67
névelő	névelő	névelő	névelő	névelő	névelő	névelő	névelő	névelő	határozószó	névelő
12,376	11,728	11,694	12,388	13,931	12,864	12,377	13,209	13,799	11,951	11,76
határozószó	hsz.	hsz.	hsz.	hsz.	hsz.	hsz.	hsz.	hsz.	névelő	hsz.
10,470	10,348	11,598	11,075	10,990	11,689	11,276	11,049	11,715	11,685	7,62
kötőszó	kötőszó	kötőszó	kötőszó	kötőszó	kötőszó	kötőszó	kötőszó	kötőszó	kötőszó	melléknév
10,461	10,053	9,472	8,597	9,485	9,689	9,402	9,501	9,885	9,342	6,99
melléknév	mellékn.	mellékn.	mellékn.	mellékn.	mellékn.	mellékn.	mellékn.	mellékn.	mellékn.	módosítószó
5,181	4,961	4,768	5,474	4,235	4,243	4,443	5,426	4,900	5,004	5,75

B e s z é l t

1.	2.	3.	4.	5.	6.	9.	10.
kötőszó	kötőszó	ige	ige	ige	köznév	kötőszó	kötőszó
16,742	16,650	20,141	17,595	18,044	19,021	20,387	19,770
hsz.	hsz.	köznév	kötőszó	köznév	ige	hsz.	hsz.
15,627	16,124	16,651	17,358	16,356	18,642	16,393	16,567
ige	ige	kötőszó	köznév	kötőszó	hsz.	ige	köznév
15,229	15,873	15,999	15,698	16,123	14,332	15,511	15,884
köznév	köznév	hsz.	hsz.	hsz.	kötőszó	köznév	ige
13,935	14,372	15,532	14,916	13,505	13,146	13,871	15,072
névelő	névelő	névelő	névelő	névelő	névelő	névelő	névelő
8,596	8,412	10,953	9,509	8,557	11,961	6,389	8,668
mellékn.	mellékn.	mellékn.	mellékn.	mellékn.	mellékn.	mellékn.	mellékn.
4,803	4,582	3,463	3,889	3,667	2,479	4,855	4,313

Szófaj	ÉrtSz.	Nagy F. Érte- kező p.	Nagy F. Nyelvj.	Szende T. Spontán b.	Keszler B. Spontán b.	<u>A általunk vizsgált anyag</u>			
						<u>Lexikális gyak.</u>		<u>Használati gy.</u>	
						írott	beszélt	írott	beszélt
Ige	25,70	10,20	19,48	13,83	17,48	28,4	23,1	22,258	17,001
Főnév	52,43	27,00	16,80	14,72	15,38	41,7	40,0	21,936	16,769
Főnévi									
igenév	-	1,20	1,79	1,62	1,64	5,6	8,3	1,873	2,771
Melléknév	10,13	14,50	5,75	7,95	6,43	9,3	9,9	4,849	4,089
Melléknévi									
igenév	-	2,20	0,30	1,13	0,27	1,2	0,6	0,229	0,086
Számnév	0,18	2,20	3,08	2,01	1,81	1,7	1,5	2,364	1,664
Névmás	0,47	8,50	11,83	15,11	15,39	1,5	1,8	5,441	10,360
V.hsz.	1,86	4,90	15,21	5,19	9,36	5,7	6,9	11,221	15,208
H.igenév	-	1,00	0,60	0,35	0,3	1,2	0,9	0,223	0,136
Módosítószó	-	5,30	5,86	10,38	4,85	0,7	1,1	4,103	2,853
Igekötő (elváló)	0,02	1,30	3,68	4,72	2,22	0,5	0,6	1,935	1,525
Névelő	0,00	10,40	7,65	11,19	7,17	0,1	0,1	12,605	9,091
Névutó	0,08	1,50	0,40	0,93	0,54	0,8	0,9	0,881	0,321
Kötőszó	0,11	9,80	7,55	10,52	12,33	0,8	1,0	9,622	17,180

A "felnőtt" adatokkal való egybevetés természetesen irreális, nemcsak a szövegek eltérő jellege, hanem a minták eltérő nagysága folytán is; inkább csak azért szükséges, hogy valami elképzelésünk legyen az általános gyakorlatról, valamint a fejlődés várható és elvárható irányáról.

A szövegek minőségét jól jellemzik a szófajok lexikális és használati gyakoriságának hányadosából, valamint az egyes szófajok egymáshoz viszonyított arányaiból létrehozott mutatók.

Az ismétlődési (iterációs) indexet (ZSILKA 1974, 22., NAGY 1980, 25., KESZLER B. 1983, 179.) úgy számítjuk ki, hogy a szövegszók (N) számát elosztjuk a lexémák (L) számával:

$$I_i = \frac{N}{L}$$

Ez az érték szófajonként nagyon különböző; a mi anyagunkban lényegesen magasabb, mint KESZLER BORBÁLÁnak a felnőttek kötetlen beszélgetéseiből nyert adataiban.

Jelentős különbségek vannak vizsgált korpuszunkban az írott és a beszélt anyag iterációs indexeiben:

	Keszler B.	Nagy J.*	Az általunk vizsgált anyag	
			Írott	Beszélt
Ige	4,28	6,15	7487:1421 = 5,2688	4770: 778 = 6,1311
Főnév	1,92	5,17	7313:2089 = 3,5007	4694:1344 = 3,4925
Főnévi igenév	1,56	2,40	629: 282 = 2,2304	776: 278 = 2,7913
Melléknév	2,31	5,11	1643: 465 = 3,5333	1145: 334 = 3,4281
Melléknévi igenév	1,3	3,75	77: 58 = 1,3275	24: 19 = 1,2631

* Nagy J. József az N/L hányadosát használati sűrűségnek nevezi. I.m.193.

Számnév	3,45	14,22	794: 85 =	9,3411	466: 50 =	9,3200
Névmás	35,13	45,28	2622: 76 =	34,5	2901: 59 =	49,1694
Valóságos határozószó	6,10	20,40	3769: 286 =	13,1783	4250: 232 =	18,3189
Határozói igenév	1,14	1,22	75: 62 =	1,2096	38: 31 =	1,2258
Módosítószó	25,45	-	1378: 36 =	38,2777	799: 38 =	21,0263
Igekötő (elváló)	6,13	-	650: 24 =	27,0833	724: 20 =	36,2000
Névelő	251,00	3927,0	4234: 2 =	2117	2532: 2 =	1266
Névutó	2,28	11,82	296: 39 =	7,58974	90: 31 =	2,9354
Kötőszó	33,20	132,52	3232: 41 =	78,8463	4811: 34 =	141,5

E mutató szerint az általunk vizsgált anyag egy árnyalattal fejlettebb képet mutat, mint NAGY J. JÓZSEF 8-10 éves tanulók beszédét jellemző mutatói, azaz kisebbek az 5. osztályosok iterációs indexei, jelezve, hogy kevesebb bennük az ismétlődés. Különösen jó eredménynek tartjuk, hogy mind az írott, mind a beszélt anyagunkban **lényegesen** kisebb arányú a főnevek ismétlődése, mint az igéké; a melléknevek iterációs indexe közelebb áll a felnőttkéhez, mint az alsó tagozatosokéhoz. Az írott és a beszélt szövegek nagy stiláris -- minőségi különbségét jelzi a határozószók és a kötőszók nagyon különböző mértékű ismétlődése: a beszélt szövegekben feltűnően nagyobbak az ismétlődési arányok.

Az e szófajokba tartozó szavak között vannak a legnagyobb gyakorisággal szereplő -- sokszor modorosán, töltelékszóként használatos -- lexémák. (A névelő iterációs indexe kevésbé jellemzi a szöveg minőségét, inkább csak terjedelmére mutat, mivel itt a lexémák száma állandó.)

Néhány fontosabb szófaj osztályonkénti iterációs indexét is kiszámoltuk:

	Írott szöveg	Beszélt szöveg
Ige		
1.	2,3393393	3,1304348
2.	2,4716981	3,43244324

3.	2,2647059	3,4137931
4.	2,0870968	3,4239631
5.	1,9970149	3,7926829
6.	2,6177606	3,6950355
7.	2,6324503	
8.	2,1948718	
9.	2,1753425	3,9518717
10.	2,4558011	3,2777778

Főnév

1.	1,9670588	2,0874126
2.	1,7526316	1,845481
3.	1,9553073	2,9181495
4.	2,6271777	2,6210526
5.	1,7724719	1,7022472
6.	1,6115288	2,8095238
7.	2,1565495	
8.	1,9353448	
9.	2,0555556	2,2040816
10.	1,9498747	2,1657143

Melléknév

1.	1,8557692	2,1547619
2.	1,0405405	2,2592593
3.	1,7619048	2,2835821
4.	2,25	2,2162162
5.	1,6351351	1,6153846
6.	1,5487805	2,2258065
7.	2,0985915	
8.	1,8571429	
9.	1,9772727	2,625
10.	1,7247706	2,2444444

Névmás

1.	5,3589744	11,558824
2.	4,6829268	12,358974

3.	4,2790698	5,5
4.	5,6666667	11,410256
5.	3,3589744	7,666667
6.	4,0277778	8,6551724
7.	5,5789474	
8.	5,9047619	
9.	4,53125	11,675
10.	5,6470588	7,3793103

Határozószó

1.	3,2773109	7,2716049
2.	3,3870968	7,4736842
3.	3,9130435	6,2291667
4.	3,5670103	7,1477273
5.	3,0784314	4,1428571
6.	3,1818182	5,7826087
7.	3,9072165	
8.	3,6290323	
9.	3,8878505	7,8787879
10.	3,697479	6,2580645

Kötőszó

1.	15,56	30,047619
2.	16,105263	30,227273
3.	16,3333333	35,35
4.	17,3125	40,6666667
5.	12,904762	14,578947
6.	15,263158	18,3
7.	17,5555556	
8.	18,428571	
9.	21,9375	51,052632
10.	21,9375	25,7222222

Az írott és a beszélt szövegek szófajonkénti ismétlődésének különbségei osztályonként is szemléletesen megmutatkoznak. Az osztályok közötti különbségek általában nem nagyok, csak a névmások és kötőszók, kisebb mértékben a határozószók használatában mutatkoznak az osztályok között nagy eltérések. Ebből azonban önmagában nem vonhatunk le következtetést a szövegalkotások minőségéről.

További mutatóink: a melléknév/főnév, főnév/ige, melléknév/ige aránya (vö. ZSILKA 1974, 73; NAGY J. J. 1980, 28) szintén a névszók, különösen a melléknevek kis számú előfordulását mutatja mintáinkban:

Melléknév/főnév	Főnév/ige	Melléknév/ige
Írott		
1643:7313 = 0,224668	7313:7487 = 0,976759	1643:7487 = 0,219447
Beszélt		
1145:4694 = 0,243928	4694:4770 = 0,98406	1145:4770 = 0,2400419

Melléknév/főnév	Főnév/ige	Melléknév/ige
Írott		
1. 193:636 = 0,303459	636:779 = 0,8164313	193:779 = 0,2477535
2. 151:666 = 0,226726	666:655 = 1,0167938	151:655 = 0,2305343
3. 148:700 = 0,2114258	700:716 = 0,9776536	148:716 = 0,20067039
4. 171:754 = 0,2267904	754:647 = 1,1653786	171:647 = 0,2642967
5. 121:631 = 0,1917591	631:669 = 0,9431988	121:669 = 0,1808669
6. 127:643 = 0,1975116	643:687 = 0,9359534	127:687 = 0,1848617
7. 149:675 = 0,2207407	675:795 = 0,8490466	149:795 = 0,1874213
8. 221:898 = 0,2461024	898:856 = 1,0490654	221:856 = 0,2581775
9. 174:777 = 0,2239382	777:794 = 0,9785894	174:794 = 0,2191435
10. 188:788 = 0,2385786	788:889 = 0,8863892	188:889 = 0,2114735

Beszélt		
1. 181:597 = 0,3126079	597:576 = 1,0364583	181:576 = 0,3142361
2. 183:633 = 0,2890995	633:635 = 0,9968503	183:635 = 0,2881889
3. 153:820 = 0,1865853	820:891 = 0,9203142	153:891 = 0,1717171
4. 164:747 = 0,2195448	747:743 = 1,0053835	164:743 = 0,2207267

5. 63:303 = 0,2079207	303:311 = 0,9742765	63:311 = 0,2025723
6. 69:531 = 0,1299435	531:521 = 1,0191938	69:521 = 0,1324376
9. 231:648 = 0,3377192	684:739 = 0,8768606	231:739 = 0,3125845
10. 101:379 = 0,2664907	379:345 = 0,0875706	101:345 = 0,2927536

Végül nem érdektelen, ha a leggyakoribb lexémákat összevetjük NAGY J. JÓZSEF adataival -- szófajonként csoportosítva (NAGY J. J. 1978, 194-200). Mindegyikből a tíz leggyakoribbat soroljuk fel, csökkenő gyakorisági sorrendben.

Nagy J.J.		Az általunk vizsgált anyag	
B	C	Kötetlen beszéd	Írott
Igék			
1. van	volt	van	van
2. volt	volt	szeret	megy
3. mond	megy	mond	van (segédige)
4. lesz	áll	tud	elmege
5. ad	elmege	van (segédige)	kell
6. kell	lát	szokik	jön
7. tud	kap	lehet	tud
8. megy	szeret	kell	játszik
9. lehet	vár	vesz	történik
10. sír	lesz	csinál	lát

Főnevek

1. fiú	nap	gyerek	nap
2. méz	tojás	ajándék	víz
3. fia	ház	Télapó	testvér
4. fa	forrás	Mikulás	óra
5. gyerek	húsvét	karácsony	anyuka
6. medve	tanya	szülő	nyár

7. anya	repülő	iskola	apuka
8. anyuka	istálló	csomag	bácsi
9. apa	víz	apuka	anyu
10. láb	bácsi	ember	néni

Melléknevek

1. nagy	szép	jó	jó
2. jó	jó	nagy	szép
3. kis	nagy	kicsi	kis
4. kicsi	kis	rossz	kicsi
5. egész	piros	biztos	gyors
6. könnyű	kedves	egész	fél
7. egyenlő	kicsi	nehéz	nyári
8. biztos	fehér	új	éves
9. irigy	hosszú	mai	rossz
10. többi	sárga	igaz	egész

Határozószók

1. akkor	nagyon	akkor	nagyon
2. itt	ott	nagyon	mikor
3. aztán	neki	neki	amikor
4. neki	jól	szerinte	után
5. ott	most	amikor	ott
6. így	mikor	azért	akkor
7. utána	majd	most	egyszer
8. úgy	először	ott	neki
9. nagyon	akkor	mindig	vele
10. ide	így	mikor	így

A tíz-tíz leggyakoribb ige, melléknév, határozószó között sok az egyezés a mintákban, a leggyakoribb főnevek körében már kevesebb: azokat jobban meghatározza a szövegtéma.

A határozószók között néhány igen gyakori lexéma (akkor, szerinte - szerintem alakban --, most stb.) sokszor szerepel töltelékszóként, kommunikatív funkció nélkül.

A viszonyszók magas gyakorisági értékeire és bizonyos viszonyszóknak (az a névelő, az és, hogy, de kötőszók) -- különösen a beszélt nyelvhasználatban megfigyelt -- nagyon gyakorlati előfordulására vonatkozólag el kellene fogadnunk KESZLER BORBÁLA magyarázatát, egyébként a mai adataink is hasonlóak, mint az ő vizsgálati eredményei. (KESZLER B. 1983, 176-7.) KESZLER BORBÁLA tanulmánya spontán beszédanyag grammatikai (azon belül szófaji, szöveggrammatikai) sajátosságait, szókincsét vizsgálja. Három feldolgozott szövege 10500 szövegszónyi terjedelmű, felnőtt, köznyelvi beszélőktől (egyetemi hallgatók, tanárok) ered. A tanulmány gyakorisági vizsgálatok elvégzésével, illetőleg néhány Deme-féle mutató szerinti feldolgozással szolgáltat összevetésre is alkalmas adatokat.

Névmásfajta	Keszler B.	Az általunk vizsgált korpusz ^x	
		Írott	Beszélt
Személyes n.	<u>én:</u> 98; <u>ő:</u> 52 <u>te:</u> 37	<u>én:</u> 314; <u>mi:</u> 107; <u>ő:</u> 66	<u>én:</u> 455; <u>mi:</u> 116 <u>ő:</u> 83
Visszaható n.		<u>maga:</u> 80;	
Mutató n.	<u>az:</u> 365; <u>ez:</u> 199; <u>ilyen:</u> 88 <u>olyan:</u> 69	<u>az:</u> 740; <u>ez:</u> 182; <u>olyan:</u> 57	<u>az:</u> 648; <u>olyan:</u> 226 <u>ez:</u> 215 <u>ilyen:</u> 206
Kérdő n.	<u>mi:</u> 121	<u>mi:</u> 75	

^x 50-nél gyakoribb adatok

Határozatlan n.	<u>valamely:</u> 49	<u>egyik:</u> 101	
Vonatkozó n.	<u>ami:</u> 60		<u>ami:</u> 251; <u>aki:</u> 65
Általános n.	<u>mind/en/:</u> 72	<u>mindenki:</u> 58	<u>minden:</u> 107

Mivel KESZLER BORBÁLA mintájának és az általunk vizsgált anyagoknak a terjedelme nem azonos, a számok itt nem sokat mondanak (a relatív -- %-os -- értékek összehasonlítása szemléletesebb volna), a lexémák jó részének egyezése azonban így is megállapítható. Az én személyes névmás kiemelkedően nagy száma mindkét mintánkban abból a nyelvhasználati hibából (sajátosságból?) ered, hogy a tanulók az értelmi kiemelés vagy érzelmi színezés nélküli helyzetekben is -- fölöslegesen -- használják. (Az 1. személyű előadásmódot a témák megszabják.)

A szófajok használatából kibontakozó kép tehát a következőkben foglalható össze:

Az 5. osztályos tanulók szövegalkotása mind az elbeszélő fogalmazásaikban, mind a kötetlen beszélgetéseikben követi azt a szokásrendet, amelyet a szófajok használatával kapcsolatban a társadalmi érintkezésben és az iskolai anyanyelvi nevelés eredményeként elsajátítottak.

Határozott különbség figyelhető meg a tanulók írott és beszélt megnyilatkozásai között: a fogalmazások rendezettebbek, fegyelmezettebbek, arányosabbak a szófaji mutatóik. Ez az iskolai munka eredménye, hiszen az írásosság elsajátítása -- és kezdeti fokon gyakorlata is -- szinte teljes egészében az iskolában folyik.

A lexémák gyakoriságát bemutató táblázatunk szerint (I--II. sz. táblázat) a főnévből van a legtöbb mintáinkban. A szakirodalomból is ismert tény, hogy a főnév mindvégig megtartja magasan kiemelkedő mennyiségi arányát, szemben az igével, bár az évek során az ige mennyiségi növekedésével arányuk közeledik egymáshoz. Fokozatosan növekedik a többi szófaj részaránya is, azonban 6 éves korig maximum 20 %-os arányban szerepelnek a gyermek szókincsében. Az igék száma viszont soha nem éri el a főnevek

számát (S. KÁDÁR 1970, 51).

A főnevek, melléknevek gazdagabb, változatosabb használatának eléréséhez nem elég tehát a tanulók szókincsének, fogalomkincsének, gondolat- és érzelemvilágának fejlesztése. A megismert szóanyagot akkor tudják megfelelő szófaji arányban használni, ha mondat- és szövegalkotási készségük fejlett, ha arányos, tagolt mondatokban fogalmaznak, ha arra törekcsenek, hogy egy-egy mondat egység ne csak egy-egy kis információrészletet tartalmazzon.

Mintánk egy részéből mondattani adatok is rendelkezésünkre állnak (JUHÁSZ ERIKA IV. évf. magyar--oroszc szakos főiskolai hallgató számításai):

Szsz.	Tagoltsági mutató	Zsúfoltsági mutató	Telítettségi mutató	
F: 2.	2,74	1,61	3,53	6,81
3.	2,86	1,57	3,73	6,69
5.	2,65	1,63	3,38	6,27
8.	2,54	1,61	3,28	5,83
9.	2,74	1,61	3,46	6,14
B: 9	2,83	1,78	3,68	23,13
	mondatfunkciós rész	összes szó		tartalmas szó
	mondat egység	m.-funkciós rész	mondat egység	mondat egység

Ez a táblázat, amely DEME LÁSZLÓ szerkezeti mutatói szerint készült (DEME 1981), megmutatja, hogy kevés mondatfunkciós rész esik egy-egy mondat egységre (1. oszlop), kevés szó esik egy-egy mondatfunkciós részre (2. oszlop), a felnőtt átlagtól nagyon messze áll a tartalmas szavak száma a mondat egységekben (3. oszlop), s hogy nagyon nagy eltérés van az írott anyag mondat egység-terjedelme és a beszélt anyag mondat egység-terjedelme között (4. oszlop). (Vö. a kötőszók számáról mondottakkal.)

A tennivalók tehát természetesen adódnak a fenti eredményekből: kívánatos, hogy a szaktanárok fordítsanak nagyobb gondot a szófajok szerepének, használati értékének gyakorlati megvilágítására, különösen a mondat- és szövegszerkesztési feladatok végzésekor. A dolgozatok javításakor ügyeljenek a szófajok arányára, írják be a füzetekbe az ezzel kapcsolatos

megjegyzéseiket. Így ösztönözni lehet a tanulóikat arra, hogy az ismert szókincs jobban aktivizálódjon.

Az 5. osztályban inkább csak előkészítő munka folyhat, de az ige, a főnév, a melléknév használatára már itt nagy gondot kell fordítani.

A 6. osztálytól a szófajok megismerésével párhuzamosan sok gyakorlással kell tudatosítani az egyes szófajok nyelvi szerepét: meg kell figyelgetni, egyéni használatuk hogyan igazodik a (felnőtt) társadalmi normához.

A 8. osztályban ilyen vonatkozásban is még nagyobb teret kell engedni a nyelvhelyességi-stiláris szempontoknak.

IV. VIZSGÁLAT FELADATLAP FELHASZNÁLÁSÁVAL

FELADATLAP

(5. osztály)

1. Jellemezz egy-egy szereplőt a János vitézből! Gyűjts össze minél több jó vagy rossz, illetve külső és belső tulajdonságot jelentő szót, szókapcsolatot!

.....

.....

.....

.....

2. Egészítsd ki a következő szóláshasonlatokat:

Reszket, mint a

Szegény vagyok, mint a

Esik, mintha

Vörös lett a méregtől, mint

Úgy mondta a leckét, mint a

3. Sorold fel, hányféle jelentését ismered a szem szónak!
Értelmezd vagy foglald mondatba őket!

- a/
- b/
- c/
- d/
- e/
- f/

4. Hogyan tudnád az alábbi szókapcsolatokat egy, legföljebb két szóval kifejezni?

- Szeget üt a fejébe
- Kosarat kap
- Csípős a nyelve
- Megmosták a fejét
- Hálni jár belé a lélek
- Otthagyta a fogát
- Kereket old
- Csütörtököt mond
- Nem állt kötélnek
- Megette a kenyere javát
- Fogához veri a garast

5. Határozd meg, mit nevezünk szótőnek, írásjelnek és köznévnek!

- Szótő:
-
- Írásjel:
-
- Köznév:
-

6. Mivel foglalkozik az, aki

- kondás?
- juhász?
- csikós?
- pásztor?
- gulyás?

7. Nevezd meg a következő idegen hangzású szavak magyar megfelelőit:

- muzsik:
- demokrácia:
- porció:
- terror:
- reform:
- poéta:
- arisztokrácia:

8. Gyűjts minél több rokon értelmű szót ezekhez:

- lakoma:
-
- ócsárol:
-
- összeszólalkozik:
-

9. Alkoss a szem szóból minél több új képzett és összetett szót!

Képzett szók:

Összetett szók:

10. Sorold fel a beszél igével kapcsolatos rokon értelmű szavakat, szókapcsolatokat! A következő helyzetekre vonatkozva:

Tanároddal kapcsolatban:
.....
.....

Otthon a családban:
.....
.....

Kisebb gyerekekkel:
.....
.....

Órsi gyűlésen:
.....
.....

Egy kicsit gúnyosan:
.....
.....

11. Egészítsd ki szövegünket megfelelő hangalakú és jelentésű szavakkal!
(Igékre, főnevekre és melléknevekre egyaránt gondoldj!)

Tavasszal a természet A fák, bokrok, virá-
gok rügyei majd belőlük bújnak ki a
....., levelek és a
..... virágok. A erdőt a
vidám tölti be. Ilyenkor mi is szívesen
.....,
és gyönyörködünk a

12. Szerinted melyek a kellemes hangulatú, választékos és melyek a durvább, kellemetlen jelentésű szavak az alábbiak között?
Csoportosítsd őket: atya, pöffeszkedik, semmirekellő, csillapul, finnyás, óhajt, otromba, bérc, krákog, uram!

Választékos

Kellemetlen, durva

.....
.....
.....

13. Öltöztess fel tetőtől talpig egy népi alakot nemednek megfelelően!
(Ha lány vagy, akkor nőt, ha fiú, akkor férfit.)
Írd le, milyen ruhadarabot adnál rá!

.....
.....
.....

MEGOLDÁS

(1. feladat)

A János vitéz szereplőinek tulajdonságai (János vitéz, Iluska, Jancsi gazdája, Iluska mostohája, az óriások, zsványok)

előfordulás

adakozó	3	1,04 %
akaratos	7	3,85 "
alázatos	1	0,35 "
áldozatkész	11	3,85 "
aranyos	6	2,09 "

bájos	5	1,75 %
barátságos	13	4,54 "
bátor	135	47,20 "
becstelen	4	1,39 "
becsületes	29	10,13 "
boldog	1	0,35 "
buta	8	2,19 "
csaló	2	0,70 "
csinos	4	1,40 "
daliás	2	0,70 "
derék	3	1,04 "
dolgos	27	9,44 "
durva	5	1,75 "
dühös	1	0,35 "
előrelátó	1	0,35 "
elszánt	21	7,34 "
engedelmes	6	0,09 "
engedetlen	2	0,70 "
erős	94	32,86 "
erőszakos	3	1,04 "
értelmes	4	1,40 "
eszes	17	5,94 "
fegyelmeztelen	1	0,35 "
fekete lelkű	2	0,70 "
félelmetes	2	0,70 "
félénk	5	1,75 "
feledékeny	2	0,70 "
fenyegető	2	0,70 "
fiatal	3	1,05 "
figyelmes	1	0,35 "
figyelmetlen	5	1,75 "
fukar	3	1,05 "
furfangos	8	2,19 "
gonosz	73	25,52 "
goromba	3	1,05 "

gúnyos	3	1,05 %
gyáva	12	4,20 "
gyenge	3	1,05 "
gyors	4	1,40 "
gyöngéd	23	8,01 "
gyönyörű	8	2,19 "
gyűlölködő	1	0,35 "
hajlékony	1	0,35 "
hálás	11	3,85 "
haragos	3	1,05 "
harcias	1	0,35 "
harcra kész	1	0,35 "
hazaszerető	2	0,70 "
hazug	6	2,09 "
házsártos	1	0,35 "
hencegő	1	0,35 "
hiú	3	1,05 "
hős	5	1,75 "
hűségese	55	19,23 "
ideges	1	0,35 "
igaz barát	1	0,35 "
igazmondó	5	1,75 "
igazságos	14	4,90 "
igaztevő	1	0,35 "
igyekvő	1	0,35 "
illedelmes	7	2,44 "
illemtudó	3	1,05 "
indulatos	1	0,35 "
ingyenélő	1	0,35 "
irigy	12	4,20 "
izmos	1	0,35 "
jó	15	5,24 "
jóindulatú	3	1,05 "
jólekű	13	4,54 "
jókedvű	3	1,05 "

jóraloló	2	0,35 %
jóságos	21	7,35 "
jószívű	48	16,78 "
jótevő	1	0,35 "
karcsú	3	1,05 "
kedves	88	30,77 "
kegyetlen	9	3,15 "
kitartó	11	3,85 "
körültretekintő	1	0,35 "
kőszívű	5	1,75 "
kötekedő	1	0,35 "
követelődző	6	2,09 "
leleményes	6	2,09 "
lelketlen	1	0,35 "
lelkiismeretes	7	2,44 "
leselkedő	1	0,35 "
lopós	1	0,35 "
lovagias	12	4,19 "
lusta	20	6,99 "
megbízható	1	0,35 "
megértő	1	0,35 "
megfontolt	1	0,35 "
meggondolatlan	2	0,70 "
megnyerő	1	0,35 "
merész	6	2,09 "
mérges	3	1,05 "
mogorva	3	1,05 "
mosolygós	1	0,35 "
mostoha	1	0,35 "
nagyképű	5	1,75 "
nagylelkű	12	4,19 "
nagyravágyó	3	1,05 "
nagyszájú	5	1,75 "
nemtörődöm	1	0,35 "
okos	67	23,43 "

ordító	1	0,35 %
ostoba	3	1,05 "
óvatos	4	1,54 "
önfejű	1	0,35 "
önfeláldozó	5	1,75 "
önzetlen	4	1,40 "
önző	4	1,40 "
pocsékoló	1	0,35 "
rabló	1	0,35 "
ragaszkodó	1	0,35 "
ravasz	3	1,05 "
rendes	15	5,24 "
rendetlen	1	0,35 "
rettenetes	1	0,35 "
rikácsoló	1	0,34 "
rokonszenves	3	1,05 "
rossz	14	4,89 "
rosszat akaró	1	0,35 "
ronda	2	0,70 "
rongyos	3	1,05 "
rosszat forraló	1	0,35 "
rosszindulatú	6	2,09 "
rosszmájú	3	1,05 "
rossz-szívű	24	8,39 "
segítőkész	33	11,54 "
sötét lelkű	1	0,35 "
sudár	1	0,35 "
szavát megtartó	2	0,70 "
szelíd	7	2,45 "
szemfüles	2	0,70 "
szemtelen	7	2,45 "
szép	49	17,13 "
szerény	25	8,74 "
szeretetre méltó	1	0,35 "
szerető szívű	1	0,35 "

szívélyes	3	1,05 %
szívós	1	0,35 "
szófogadó	1	0,35 "
szorgalmas	16	5,59 "
szőke	1	0,35 "
találékony	11	3,85 "
talpraesett	4	1,54 "
telhetetlen	2	0,70 "
tettre kész	1	0,35 "
tiszta	4	1,40 "
üde	1	0,35 "
ügyes	36	12,58 "
ügyetlen	2	0,70 "
vakmerő	13	4,55 "
vajszívú	4	1,40 "
védelmező	4	1,40 "
veszekedős	18	6,29 "
zsenge	1	0,35 "
zsugori	4	0,40 "
befogadta Jancsit	2	0,70 "
eltartotta Jancsit	2	0,70 "
felgyújtotta a zsványok tanyáját	1	0,35 "
féltette a bárányokat	1	0,35 "
gyermekévé fogadta Jancsit	1	0,35 "
hűséges volt Iluskához	1	0,35 "
jól forgatta az eszét	1	0,35 "
megvédte Iluskát	1	0,35 "
nem vette el a zsványok pénzét	1	0,35 "
nem verekedett össze a gazdájával	1	0,35 "
szereti a faluját	1	0,35 "
szereti Iluskát	1	0,35 "
visszahozta a királylányt	1	0,35 "

Az első feladattal könnyen megbirkóztak a tanulók. A szereplők közül legtöbben, kétszázon felül János vitézt választották, néhányan Iluskát és a mostohát, a többi szereplőt pedig csak elvéve. (Az is előfordult, hogy pozitív és negatív hőst egyaránt jellemezték.) Így kerülhettek a pozitív jelentésű szavak túlsúlyba a rendkívül gazdag és színes, valamint stilisztikailag is differenciált szósorban. Az összesen 163 szó és 15 mondatértékű kifejezés nemcsak mennyiségileg figyelemreméltó, hanem minőségileg is. Igen magas az egyszer előforduló szavak száma: 52. A leggyakrabban előforduló szavak megszokottabbak, köznapibbak.

Ezek a következők:

1. bátor	135
2. erős	94
3. kedves	88
4. gonosz	73
5. okos	67
6. hűséges	55
7. szép	49
8. jószívű	48
9. ügyes	36
10. segítőkész	33

A feladatot nem oldotta meg 25 tanuló: 8,04 %.

Az egy tanulóra eső szóelőfordulási szám: 5,21.

MEGOLDÁS
(2. feladat)

	Jó	Rossz	Nem válaszolt
1. Reszket, mint a nyárfalevél. Reszket, mint a (miskolci) kocsonya. Reszket, mint a (miskolci) kocsonyában a béka.	231 80,77 %	49 17,13 %	6 2,09 %
2. Szegény vagyok, mint a templom egere.	278 97,20 %	4 1,40 %	4 1,40 %
3. Esik, mintha dézsából öntenék.	273 95,45 %	7 2,45 %	6 2,09 %
4. Vörös lett a méregtől, mint a pulyka.	41 14,35 %	219 76,57 %	26 9,09 %
5. Úgy mondta a leckét, mint a vízfolyás.	257 89,86 %	23 8,04 %	6 2,09 %

A 2. feladat közismert szóláshasonlatok kiegészítését tartalmazta. Az első szóláshoz háromféle megoldást is elfogadtunk: Reszket, mint a nyárfalevél. Reszket, mint a (miskolci) kocsonya. Reszket, mint a (miskolci) kocsonyában a béka.

A 4. szóláshasonlatot kivéve a többivel aránylag sikeresen megbirkóztak a gyerekek. A Vörös lett a méregtől, mint... hibátlan kiegészítése csupán 41 tanulóknak (14,3 %) sikerült. Okát elsősorban abban látjuk, hogy a szóolás lényeges jegyével nincsenek tisztában: "A szólasokat nem lehet átalakítani; a szólasok: ÁLLANDÓ SZÓKAPCSOLATOK." (TAKÁCS ETEL: A magyar nyelv könyve az általános iskola 5. osztálya számára. TK. Bp. 1980.) Valószínűleg figyelmetlenül olvasták el a feladatot, s így nem tűnt fel

nekik a szólás folytatását meghatározó méregtől szó. Ha ez a megkötés nem lett volna, akkor a tanulók egyéb megoldásainak egy részét is el lehetne fogadni. Pl.: Vörös lett (a méregtől), mint a rák. Vörös lett (a méregtől), mint a láng. Vörös lett (a méregtől), mint a vér stb.

A sok hibás kiegészítés másik oka az, hogy néhány szóláshasonlatban a vörös szó helyére szinonimája, a piros illeszthető csak be. Pl.: Vörös lett (a méregtől), mint a rózsza. Vörös lett (a méregtől), mint a pipacs. Vörös lett a méregtől, mint a paprika stb.

Az 1. és az 5. szóhasonlat hibás kiegészítése pontatlan ismeretükből, illetve szóláskeveredésből adódott. Pl.: Reszket, mint a levél. Reszket, mint a kutya. Úgy mondta a leckét, mint a karikacsapás. Úgy mondta a leckét, mint a kisangyal. Stb.

MEGOLDÁS

(3. feladat)

A szem szó jelentései (lényegében az ÉKsz. szerint)

előfordulás

1. 'a látás érzékszerve'	264	92,30 %
2. 'nézés, tekintet'	21	7,34 "
3. 'látás, látóképesség, megítélés'	19	6,64 "
6. 'gazdasági növény magja'	163	56,99 "
7. 'ehető termés egy darabja'	89	31,11 "
8. 'kis mennyiség; darab'	67	23,43 "
9. 'költésnek, horgolásnak stb. egy eleme'	12	4,20 "

A 3. feladatban a szem szó jelentéskörének tudatos ismeretét kértük számon a tanulóktól. Kíváncsiak voltunk arra, mennyire vannak tisztában az alapjelentés köré épült mellékjelentésekkel. A megoldások minősítésé-

hez az ÉKsz.-ban szereplő jelentéseket vettük alapul.

A szem szó jelentésstruktúrájából az első, alapjelentést 22 tanuló kivételével a többi tanuló helyesen értelmezte, illetve mondatba foglalva jól alkalmazta. A konkrét jelentésekkel is többen tisztában voltak. Ám az elvont jelentéstartalmakat csak igen kevesen ismerték, például az ÉKsz. szerinti 2. és 3. jelentést. Az érzés, érzelem, magatartás jelképét pedig senki sem fedezte fel a szem szóban.

MEGOLDÁS

(4. feladat)

	Jó	Rossz	Nem válaszolt
<u>Szeget üt a fejébe</u> 'gondolkodóba ejti'	96 33,57 %	157 54,90 %	33 11,54 %
<u>Kosarat kap</u> 'viaszautasítják'	169 59,10 %	97 32,92 %	20 6,99 %
<u>Csípős a nyelve</u> 'kellemetlenül találó, sértő a beszéde'	55 19,23 %	221 77,21 %	10 3,50 %
<u>Megmosták a fejét</u> 'megszidták'	157 54,30 %	98 34,27 %	31 10,84 %
<u>Hálni jár belé a lélek</u> 'nagyon beteg'	178 62,24 %	92 32,17 %	16 5,59 %
<u>Otthagya a fogát</u> 'meghalt a küzdelemben, odaveszett, elesett'	169 59,09 %	92 32,17 %	25 8,74 %

<u>Kereket old</u>	231	39	16
'elillan, megszökik'	80,09 %	13,64 %	5,59 %
<u>Csütörtököt mond</u>	170	86	30
'elromlik, nem sikerül'	59,44 %	30,07 %	10,49 %
<u>Nem áll kötélnek</u>	125	106	55
'nem egyezik bele'	43,71 %	37,06 %	19,23 %
<u>Megette a kenyere javát</u>	151	80	55
'megöregedett'	52,79 %	21,97 %	19,23 %
<u>Fogához veri a garast</u>	121	127	39
'takarékos, zsugori'	42,31 %	44,40 %	13,29 %

A 4. feladat megoldása szólásonként és osztályonként igen eltérő volt. Akadt olyan osztály is, amelyikben például a Megette a kenyere javát vagy a Fogához veri a garast szókapcsolatot csupán 3-4 tanuló értelmezte helyesen. S bár az összesítés végül is nem nyújt lehangoló képet a szólások ismeretéről, arra mindenképpen figyelmeztet bennünket, hogy a szólások lényeges vonását: képszerűségét és átvitt értelmű használatát még nagyon sok tanuló nem érzi s nem látja világosan. Mennyiségileg nagyon sok szólást, állandó szókapcsolatot tartalmaznak ugyan a tanterv művelődési anyagát hordozó 4-5. osztályos tankönyvek és munkafüzetek, de ezek megértésére és helyes alkalmazására nincs mód, nincs elég idő. Így jelentős részük a tanulók számára ismeretlen marad (illetve passzív szókincsükhöz tartozik).

Indoklásul mellékelünk egy csokorra valót a hibagyűjteményből.

Szeget üt a fejébe: 'szeget ver'; 'rossz napja lesz';
'rajtakapták'

Kosarat kap: 'csomagot kap'
'ajándékot kap'
'meghökkenően áll'
'szomorú'

Csípős a nyelve: 'erőset evett'
'ég a nyelve'
'szívós'

Megmosták a fejét: 'betörte a fejét'
'buta lett'
'megverték'

Hálni jár belé a lélek: 'sokat alszik'
'nagyon fél'
'csak este jó'

Otthagyta a fogát: 'hiányzik a foga'
'kihúzták (kivették) a fogát'
'ott felejtett valamit'
'elrohant'

Csütörtököt mond: 'már sokat beszélt'
'félrebeszél'
'nemsokára vége lesz a hétnek'

Nem áll kötélnek: 'nem akarta, hogy megkössék'
'nem bírta tovább'
'elszaladt'

Megette a kenyere javát: 'többet evett, mint kellett volna'
'ő ette meg a jobbik falatot'
'ő a bűnös'

Fogához veri a garast: 'megnézi, hogy jó-e (igazi-e) a pénz'
'örül a pénznek'
'gazdag ember'
'szegény ember'

MEGOLDÁS
(5. feladat)

	Jó	Rossz	Nem válaszolt
Szótő:	65 22,73 %	175 61,19 %	46 16,08 %
Írásjel:	114 39,85 %	136 47,55 %	36 12,59 %
Köznév:	40 13,99 %	183 63,99 %	63 22,03 %

A tizenhárom feladat közül az ötödik jellegzetesen grammatikai feladat volt. A leggyengébb megoldásúnak bizonyult. Különösen meglepett bennünket, hogy a szótő és a köznév "fogalmát" igen kevés tanuló ismerte. A fogalmon mi természetesen a tankönyvben is megadott értelmezéseket értettük. Az írásjel esetében pedig elfogadtuk az értelmezés nélküli pontos felsorolást is.

A tanulók ismeretei rendkívül hiányosak, pontatlanok voltak. Jól illusztrálja ezt a következő, hibákból összeállított példatár, amely arra figyelmeztet bennünket, hogy a nyelvhasználat-központúság elvének hangsúlyozása nem jelentheti a grammatikai minimum elvének kiszorítását az iskolai gyakorlatból.

Szótő: A szó eleje.
A szó közepe.
Egy szónak a vége.
Előtag.
A szó egyik része.
A szó jelentése.
Egyszerű szó.

Írásjel: Ékezet.
A mondat végén lévő hangsúly.
A betű.
Azt nevezzük írásjelnek, amit leírunk.
A hangok és szavak helyes hangzása.

Köznév: Amit kisbetűvel írunk.
A köznév se nem ige, se nem melléknév, hanem egy másik szó.
Amit mindennap használunk.
A közéletben használt név.
Minden köznév, kivétel a tulajdonnév.
Valakinek a neve, amit nemcsak ő használ, hanem más is.

MEGOLDÁS
(6. feladat)

	Jó	Rossz	Nem válaszolt
<u>kondás</u>	234	19	33
'disznókat őriz, legeltet'	81,82 %	6,64 %	11,54 %
<u>juhász</u>	250	29	7
'juhokat őriz, legeltet'	87,41 %	10,14 %	2,45 %

<u>csikós</u>	259	17	10
'lovakat őriz, legeltet'	90,56 %	5,94 %	3,50 %
<u>pásztor</u>	145	57	84
'(házi) állatokat őriz, legeltet'	50,70 %	19,93 %	29,31 %
<u>gulyás</u>	169	47	70
'szarvasmarhát (tehenet, ökröt) őriz, legeltet'	59,09 %	16,43 %	24,48 %

A 6. feladat megoldása -- mint azt az összesítés is mutatja -- nem okozott nagy gondot a tanulóknak. A népmesékben, a népi életről szóló szépirodalmi olvasmányokban gyakran találkoztak a megjelölt szavakkal, fogalmakkal. A juhász és a csikós szóból könnyen kikövetkeztethették, milyen állatokat őriznek, legeltetnek ezek az emberek. Kevesebben tudták viszont megfejtetni a pásztor szó pontos jelentését. Sokan csak összetételeli utótagként ismerték: libapásztor, kecskepásztor, tehenpásztor. Azt még a hibás megoldások többségéből is lehet látni, hogy a háziállatokkal való foglalkozás körébe sorolták a megadott szavakat.

Pl.: csikós: ő patkolja a lovat
állatgondozó

gulyás: az állatokat itatja
hajtja a gulyát

(Négy tanulóknak pedig a gulyáslevest juttatta eszébe.)

Figyelemre méltónak tartjuk azt is, hogy a turai gyerekek közül 13-an a juhász szó értelmezése során tájszót használtak: birgét őriz.

MEGOLDÁS
(7. feladat)

	Jó	Rossz	Nem válaszolt
muzsik	128	126	32
'(oroszl) paraszt, jobbágy'	44,80 %	44,06 %	11,19 %
demokrácia	59	134	93
'népuralom'; 'olyan államforma, amelyben a nép uralkodik'	20,63 %	46,85 %	32,52 %
porció	108	82	96
'adag; adó: egy katonaló napi ellátására való takarmány'	37,76 %	28,67 %	33,57 %
terror	77	135	74
'gyilkosság, merénylet, erőszak'	26,92 %	47,20 %	25,87 %
reform	83	100	103
'haladást elősegítő változás'	29,02 %	34,97 %	36,01 %
poéta	159	47	80
'költő'	55,60 %	16,43 %	27,99 %
arisztokrácia	64	116	106
'kiváltságos, gazdag réteg; ennek uralma'	22,38 %	40,60 %	37,06 %

A 7. feladatban idegen szavakat kellett magyar megfelelőjükkel vagy körülírással helyettesíteni. Ezek a fogalmak elsősorban a történelem

tárgyhoz kapcsolódtak. Ismeretük pontatlan, hiányos. Megoldásuk egyenként változó. Legkönnyebben a poéta, a muzsik és a porció magyar megfelelőjét találták meg, s legnehezebb volt számukra a demokrácia és az arisztokrácia szók helyettesítése. Az előzőek a 4. osztályos anyagban, az utóbbiak az 5. osztályban szerepeltek. A hibalajstrom arra utal, hogy sok esetben a hasonló hangzású szavakkal keverték össze a megadott szavakat: muzsik~muzsika (zene); terror~tenor; reform~református; illetve nem ismerik a népdalsor pontos jelentését, s így félreértik ("Mert a széna porcióba van kötve"); 'kötél, ponyva'.

Hibák a megoldásban:

muzsik: muzsika

zene (zenész, zenekar, ének, dal)

népfajta

halász

katona^o

demokrácia: szabad nép

szocializmus

művészet

rajz

porció: áru

adomány

katonaság

szénakazal

ebbe kötik a szénát

kötél

terror: háború

bűn

forradalom

fegyveres felkelés

férfigang

reform: forradalom
református (templom)
vallás
jobbágykor

poéta: színész
diák
parasztember
vagány

arisztokrácia: gazdagság
szabad élet
kapitalista irányzat
a szegények lebecsülése

MEGOLDÁS
(8. feladat)

<u>lakoma:</u>	előfordulás	
dáridó	3	1,05 %
dínomdánom	4	1,40 "
díszebéd	6	2,10 "
disznótor	8	2,80 "
ebéd (fejedelmi, fényes, királyi, nagy, ünnepi)	92	32,17 "
esküvő	17	5,94 "
eszem-iszom	9	3,15 "
étkezés (bőséges, fényes, nagy)	33	11,54 "
evés	23	8,04 "
evészet	14	4,90 "
evés-ivás	17	5,94 "
falatozás	14	4,90 "

görbe nap	1	0,35 "
kajálás	2	0,70 "
lagzi	40	13,97 "
lakodalom	19	6,64 "
lakmározás	16	5,60 "
lakomázás	11	3,85 "
mulatság	18	6,30 "
reggeli	17	5,94 "
tor	30	10,50 "
ünnep	4	1,40 "
ünneplés	2	0,70 "
ünnepség	5	1,75 "
vacsora	28	9,80 "
vendéglátás	2	0,70 "
vendégség	24	8,40 "
vidámság	4	1,40 "
vigalom	3	1,05 "
vigasság	3	1,05 "
zabálás	4	1,40 "

Nem válaszolt 20 tanuló (7,00 %).

Az egy tanulóra eső szóelőfordulás: 1,44.

ócsárol:

előfordulás

becsmérel	23	8,04 %
bemocskol	1	0,35 "
blamál	1	0,35 "
csúfol	11	3,85 "
csúnyán beszél róla	13	4,44 "
gyalázkodik	1	0,35 "
lebecsül	45	15,70 "
lekicsinyel	3	1,05 "
lenéz	50	17,50 "
leszól	11	3,85 "

megveti	9	3,25 "
rágalmaz	12	4,25 "
rosszall	5	1,75 "
rosszat mond róla	6	2,10 "
szid	22	7,70 "
szidalmaz	4	1,40 "
tücsköt, bogarat összehord róla	2	0,70 "

Nem válaszolt 66 tanuló (23,08 %).

Az egy tanulóra eső szóelőfordulás: 0,77.

összeszólalkozik:

előfordulás

civakodik	16	5,59 %
hajba kap	14	4,90 "
kígyót, békát kiabál egymásra	3	1,05 "
marakodik	17	5,94 "
megsértik egymást	10	3,50 "
összeakasztják a bajuszt	6	2,10 "
összehiragszik	16	5,59 "
összekap	27	9,44 "
összemarakodik	12	4,25 "
összevész	63	22,02 "
pöröl	17	5,94 "
szidalmazták egymást	15	5,24 "
verekedik	12	4,24 "
veszekszik	86	30,20 "
vitatkozik	23	8,04 "

Nem válaszolt 24 tanuló (8,39 %).

Az egy tanulóra eső szóelőfordulás: 1,18.

A 8. feladatban három szó szinonimáinak összegyűjtését kértük a tanulóktól. Mindháromra jellemző, hogy 10--11 éveseknek nem annyira az aktív, sokkal inkább a passzív szókincsébe tartoznak. A gyerekek jó része megértette a megadott szavak jelentését, így az összegyűjtött -- helyenként igen tág értelemben vett -- szinonimák nagy többségét el lehetett fogadni. Olvasmányaikban, a mesékben a három közül leggyakrabban a lakoma szóval találkoztak. Így érthető, hogy a lakoma rokon értelmű megfelelői alkotják a legváltozatosabb szósort, s mennyiségi szempontból is ezek kerülnek az első helyre. A szinonimák előfordulási gyakorisága világosan tükrözi a tanulóknak a szójelentéshez fűződő egyéni asszociációit is. Azoknak az eseményeknek, alkalmaknak a megjelölése fordul elő legtöbbször, amelyek a gyerekek életében, olvasmányaiban a lakomához kapcsolódnak.

Pl.: ebéd, díszebéd	98	34,27 %
étkezés, evés, evészet, evés-ivás	87	30,42 "
lagzi, lakodalom, esküvő	66	23,08 "
disznótor, tor	38	13,29 "
vacsora	28	9,79 "
lakomázás, lakmározás	27	9,44 "
vendégség, vendéglátás	26	9,09 "

Legnehezebbnek az ócsárol ige szinonimáinak összegyűjtése bizonyult. Néhány tanuló egyáltalán nem ismerte ennek a szónak a jelentését. Ezért fordulhattak elő az ócsárol szinonimájaként a lop, elherdál, rongál, kéreget, kunyerál igék, sőt a rossz, csúnya, rээрős, nagyképű melléknevek is. Az összeszólalkozik igével kapcsolatban aránylag kevés szinonimát gyűjtöttek, ám ezek néhány kivételtől eltekintve elfogadhatóak voltak.

MEGOLDÁS
(9. feladat)

szem

Képzett alakjai:

Előfordulásuk összesen:

205

szembesít

szemecske

szemel

személy

szemérmes

szemes

szemész

szemészet

szemtelen

szemez

szemezget

szemle

szemlél

szemölcs

szemtelen

szemtelenkedik

Az egy tanulóra eső szóelőfordulás:

0,72

szem

Összetételekben

előtagként (v. előtagban):

Előfordulásuk összesen:

708

szembetegség

szembetűnő

szembogár

szemcsepp

szemfedő

szemfény

Az egy tanulóra eső szóelőfordulás:

2,48

szemfényvesztés
szemfesték
szemfog
szemfüles
szemgolyó
szemhéj
szemkenőcs
szemkőzt
szemlátomást
szemlencse
szemműtét
szemorvos
szemöldök
szempár
szempilla
szempont
szemránc
szemrevaló
szemszög
szemtanú
szemtengely
szemtermés
szemüveg
szemüvegtok
szemvizsgálat

utótagként:

babszem
borsószem
búzaszem
farkasszem
gombszem
gyöngyszem

jégszem
kukoricaszem
láncszem
lencseszem
műszem
őrszem
porszem
szőlőszem
tyúkszem
üvegszem

Teljesen rosszul vagy egyáltalán nem válaszolt: 68 tanuló (23,80 %)

A szem szónak elég tekintélyes szócsaládját sikerült összegyűjteniük a tanulóknak. Az nyilvánvaló volt, hogy az összetételi ág lesz a gazdagabb, különösen a szem- előtagú. A képzett alakokból tizenhatfélét gyűjtöttek össze. Ezzel a számmal elégedettek lehetnének, ám a képzett szavak együttes mennyiségével (205) nem. Elég sokan voltak, akik egyetlen példát sem tudtak a képzett szavakra írni, sőt az is előfordult, hogy a szem szó ragos, jeles alakjait írták a képzett szavak helyére: szemem, szemet, szemek stb. Gyakori hiba volt még a szemét lexéma származékainak idesorolása is.

Ennél a feladatnál nem azt tartottuk fontosnak, hogy az egyes képzett vagy összetett szavakból mennyit gyűjtöttek össze, hanem azt, hogy egy szócsaládból hány szót ismernek s tudnak felsorolni a tanulók, illetve felismerik-e a képzett és az összetett szavak közötti különbséget. A két mennyiségi mutató tehát ezt az átlagot tükrözi.

MEGOLDÁS
(10. feladat)

beszél

a/ Tanároddal kapcsolatban

előfordulás

beszámol	3	1,05 %
beszélget	35	12,24 "
elmagyaráz	13	4,55 "
elmond	20	7,00 "
érdeklődik	2	0,70 "
értelmez	4	1,40 "
fegyelmez	2	0,70 "
felel	35	11,19 "
felkér	1	0,35 "
indokol	2	0,70 "
int	2	0,70 "
ismertet	11	3,85 "
kérdez	32	11,20 "
kiabál	6	2,10 "
kijelent	2	0,70 "
magyaráz	55	13,23 "
megdicsér	2	0,70 "
mond	10	3,50 "
ordít	2	0,70 "
szidalmaz	2	0,70 "
szól	5	1,75 "
szónokol	5	1,75 "
tanácsol	3	1,05 "
tanít	27	9,44 "
tárgyal	8	2,80 "
társalog	13	4,55 "
utasít	2	0,70 "

válaszol	21	7,34 %
vitatkozik	9	3,15 "

Nem válaszolt: 27 tanuló (9,44 %)

Az egy tanulóra eső szóelőfordulás: 1,14

b/ Otthon, a családban

előfordulás

beszámol	15	5,24 %
beszélget	49	17,13 "
cseveg	3	1,05 "
dumál	2	0,70 "
elmesél	15	5,24 "
elmond	13	4,55 "
érdeklődik	4	1,40 "
felel	3	1,05 "
hangoskodik	1	0,35 "
kérdez	16	6,59 "
kiabál	7	2,45 "
közöl	2	0,79 "
locsog	1	0,35 "
magyaráz	3	1,05 "
megbeszél	6	2,10 "
megmond	7	2,45 "
mesél	14	4,90 "
mond	25	8,74 "
nyafog	2	0,70 "
ordít	1	0,35 "
ötöl-hatol	1	0,35 "
szájal	3	1,05 "
szaporítja a szót	1	0,35 "
szól	13	4,55 "
tanácskozik	2	0,70 "
tanácsol	2	0,70 "
tárgyal	13	4,55 "

társalog	17	5,94 %
tereferél	4	1,40 "
utasít	5	1,75 "
válaszol	11	3,85 "
viSSzabeszél	6	2,10 "
viSSzaszól	9	3,15 "
vitatkozik	10	3,50 "

Nem választott: 37 tanuló (12,94 %)

Az egy tanulóra eső szóelőfordulás: 1,00

c/ Kisebb gyerekekkel

előfordulás

ámít	3	1,03 %
beszélget	41	14,34 "
cseveg	12	4,20 "
csipog	2	0,70 "
diskurál	14	4,90 "
dumál	7	2,40 "
dumcsizik	3	1,05 "
elmesél	18	6,29 "
fecseg	7	2,45 "
gagyog	12	4,20 "
gőgicsél	7	2,45 "
gügyög	18	6,29 "
kiabál	15	5,24 "
licseg-locsog	2	0,70 "
locsog	6	2,10 "
magyaráz	15	5,24 "
magyarázgat	4	1,40 "
mesél	16	5,59 "
mond	18	6,29 "
mondogat	16	5,59 "
parancsol	12	4,20 "

ráripakodik	1	0,35 %
regél	7	2,45 "
sugdolózik	10	3,50 "
szól	10	3,50 "
szólít	2	0,70 "
tárgyal	4	1,40 "
társalog	7	2,45 "
veszekedik	3	1,50 "
visszapofázik	1	0,35 "

Nem válaszolt: 34 tanuló (12,99 %)

Az egy tanulóra eső szóelőfordulás: 1,06

d/ <u>Órsi gyűlésen</u>		előfordulás
beleszól	17	5,94 %
beszámol	16	5,59 "
beszélget	31	10,84 "
cseveg	4	1,40 "
csitít	2	0,70 "
csöndesít	5	1,75 "
dumál	5	1,75 "
dumcsizik	3	1,05 "
eszmeccserét folytat	2	0,70 "
fecseg	7	2,45 "
felszólal	12	4,20 "
hangoskodik	15	5,24 "
hozzászól	21	7,32 "
káromkodik	4	1,40 "
kérdez	17	5,94 "
kiabál	22	7,70 "
közbeszól	12	4,20 "
közbevig	2	0,70 "
magyaráz	17	5,94 %

megbeszél	18	6,29 %
megvitat	9	3,15 "
mond	14	4,90 "
pofázik	4	1,40 "
szavába vág	3	1,05 "
szól	25	8,75 "
szórja a szöveget	3	1,05 "
szót vált	2	0,70 "
tanácskozik	15	5,24 "
tanácsol	8	2,80 "
tárgyal	21	7,34 "
veszekszik	4	1,40 "
vitatkozik	17	5,09 "
vitázik	8	2,80 "

Nem válaszolt: 35 tanuló (12,24 %)

Az egy tanulóra eső szóelőfordulás: 1,02

e/ Kicsit gúnyosan

előfordulás

csicsereg	3	1,05 %
dinnyeg-dünnög	1	0,35 "
dumál	57	19,93 "
dünnög	2	0,70 "
fecseg	16	5,59 "
frecsog	1	0,35 "
halandzsázik	4	1,40 "
handabandázik	1	0,35 "
hebeg	2	0,70 "
jár a szája	5	1,75 "
jártatja a száját	3	1,05 "
locsog	9	3,15 "
lotyog	4	1,40 "
mormog	1	0,35 "

morog	1	0,35 %
motyog	6	2,10 "
nyomja a szöveget	2	0,70 "
papol	1	0,35 "
pletykál	5	1,75 "
szájal	3	1,05 "
szónokol	7	2,45 "
szövegel	4	1,40 "
traccsol	2	1,05 "
trécsel	3	1,05 "

Nem válaszolt: 53 tanuló (18,55 %)

Az egy tanulóra eső szóelőfordulás: 0,50

A 10. feladat szósorai -- mint látjuk -- minden beszédhelyzetre vonatkoztatva aránylag sokszínűek, változatosak. A mennyiségi mutatókkal azonban már kevésbé lehetünk elégedettek. Különösen vonatkozik ez a megállapítás a kicsit gúnyosan megjelölést viselő szituációra. Sokan nem tudtak mit írni, üres maradt a szavak helye. Úgy tűnik, a hangulati értékek számbavétele, a stílusminősítés még az olyan jól ismert, gyakran használt szó esetében is rendkívül nehézkesen megy ebben a korban, mint a beszél ige.

A feladat helyes megoldását megnehezítette az a körülmény is, hogy a tanulók közül jó néhányan nem a beszél szinonimáit gyűjtötték össze, hanem a beszédhelyzetekre vonatkozó minősítés rokon értelmű megfelelőit. Így például: udvariasan, illedelmesen beszél; fintorogva, gügyögve beszél stb.

MEGOLDÁS

(11. feladat)

Jól, illetve 1 hibával oldotta meg:	87 tanuló	(30,42 %)
Hiányosan vagy 2-4 hibával:	165 tanuló	(57,70 %)
Nem töltötte ki, vagy 4-nél több hibával oldotta meg:	34 tanuló	(11,90 %)

Úgy véljük, a tanulókat erős szellemi munkára, kreativitásra ösztönözte a 11. feladat. Ugyanis kevés benne a fogódzó, az útbaigazító, összefüggő szöveg. A szövegrészletek közé a tanulónak általában nem csupán egyetlen szót, hanem 2-3 azonos, illetve különböző szófajú szót kellett elhelyezniük. Nekik kellett teljessé tenni a szöveget, hiányos volta miatt szinte újraalkotniuk. A feladat helyes megoldása a figyelem összpontosítását, fantáziát, árnyalt szókinccset és biztos szövegszerkesztési tudást, gyakorlatot követelt meg az ötödikes tanulóktól.

A megoldásokkal -- tekintettel a feladat nehézségi fokára -- meg lehetünk elégedve.

A kiegészítés hibái többnyire abból adódtak, hogy a tanulók nem figyeltek eléggé a szövegösszefüggésre, s így nem a megfelelő szóval, vagy csupán egyetlen típusú szófajjal, például igével egészítették ki a hiányzó részeket, illetve nem érzékelték a halmozott mondatrészek hiányát.

MEGOLDÁS

(12. feladat)

Hibátlanul megoldotta	147 tanuló	51,40 %
Hiányosan vagy 1-2 hibával	97 tanuló	33,92 %
Nem válaszolt	42 tanuló	14,69 %

A megadott szavak stílusminősítését, kétféle csoportosítását elég jól elvégezték a tanulók. Akik megoldották a feladatot, azok vagy hibátlanul dolgoztak, vagy csupán 1--2 hibát követtek el. A hangulati értékek megálapítása során a bérc, ura, atya; finnyás, semmirekellő, pöffeszkedik okozott legtöbb gondot.

Véleményünk szerint: a bérc talán a szöveg kissé kemény hangzása miatt, az uram a korábbi társadalmi háttérrel is felidézhető jelentése miatt, az atya az ötödikes gyermekek számára szokatlan, ritkán hallott, a nyelvhasználatukban jóformán ismeretlen volta miatt kerülhetett a kellemetlen, durva minősítésű csoportba. Nehezebben lehet megindokolni a finnyás, semmirekellő és a pöffeszkedik szavak ellenkező előjelű stílusminősítését. Az első kettőnél talán a hangulatot érezhették kellemes hangzásúnak.

Sajnos, elég magas volt azoknak a száma is, akik nem tudtak mit kezdeni ezzel a feladattal, és semmiféle megoldással nem próbálkoztak.

MEGOLDÁS
(13. feladat)

<u>öltözet</u>	előfordulás	
alj	7	2,45 %
alsószoknya	78	27,27 "
bekecs	3	1,05 "
blúz	83	29,02 "
bocskor	4	1,40 "
bokréta	3	1,05 "
bugyi (bugyogó)	31	10,84 "
bujka (blúz)	7	2,40 "
cipő	37	12,93 "
csat	3	1,05 "
csizma (fekete, piros)	73	25,52 "
dolmány	1	0,35 "
fejkendő	27	9,44 "
galáris (garális)	9	3,15 "
gatyá (fehér, rojtos)	22	7,70 "
guba	4	1,40 "
gúnya	3	1,05 "
harisnya	63	22,03 "
ing	76	26,58 "
ingváll	8	2,80 "
kalap	43	15,03 "
kapca	5	1,75 "
kecele 'kötény'	5	1,75 "
keszkenő	3	1,05 "
ködmön	4	1,40 "
kötény	86	30,07 "

kucsma	2	0,70 %
lajbi	3	1,05 "
masni (masli)	4	1,40 "
mellény	69	24,10 "
nadrág	19	6,64 "
nyaklánc	13	4,55 "
pántlika	15	5,24 "
papucs	23	8,04 "
párta	14	4,95 "
pendely (pendő)	11	3,85 "
pruszlik	7	2,40 "
saru	3	1,05 "
suba	5	1,76 "
süveg	2	0,70 "
szalag	34	11,90 "
szoknya	107	37,40 "
szűr	2	0,70 "
topánka	4	1,40 "
ujjas	3	1,05 "
vállkendő	13	4,55 "
zsebkendő	2	0,70 "

Nem válaszolt: 28 tanuló (9,80 %)
Teljesen rossz: 27 tanuló (9,44 %)
Összesen: 55 tanuló (19,23 %)

Az egy tanulóra eső szóelőfordulás: 3,65.

Az utolsó feladattal az volt a célunk, hogy felszínre hozzuk a tanulóknak szókincsének népnyelvi, esetleg tájnyelvi rétegeit. Kíváncsiak voltunk arra is, el tudják-e különíteni a népi öltözködést a napjainkban szokásos öltözködéstől. Tapasztalataink szerint ez legalább a turai iskolások feladataiban sikerült. Itt is előfordul ugyan, hogy a népi alakokra jellegzetesen mai öltözetet adnak, például nyakkendőt, garbót, pulcsit, nylon zoknit stb., de csak elvétve. Ez érthető, hiszen Turán és környékén

még él a népviselet. Egyes darabjait valódi vagy alaki tájszóval többen is jelölték a gyerekek közül: bujka 'blúz'; kecele 'kötény'; pendő 'pendely'; garális 'nyaklánc'.

A városi iskolák tanulóinak munkáiban sokkal több volt a teljesen hibás megoldás, illetve közülük került ki az a 28 tanuló, akinek dolgozatában nem volt válasz erre a kérdésre.

Még így is igen változatos szósor gyűlt össze. Az természetes, hogy a női öltözet szókincse gazdagabb, változatosabb, ám a férfiruhadarabok megjelölése is igen sokféle.

V. A TANULÓK SZÓKINCSENEK ÁLLAPOTA ÉS FEJLESZTÉSE, AHOGY A MAGYARTANÁROK LÁTJÁK

Mint az első részben említettük, kíváncsiak voltunk arra is, milyenek látják a gyerekek szókincset, fejlesztésének lehetőségeit a szaktanárok. Ezt a célt szolgálta az a kérdőív, melyet 25 magyartanárnak küldtünk el. A 10 kérdésre adott válaszokat foglaljuk össze a következőkben.

1. Kérjük, írja le az év eleji felmérések tapasztalatait az 5. osztályos tanulók szó- és kifejezőkészségéről mennyiségi és minőségi szempontból (több évre visszamenően, lehetőleg konkrét hivatkozásokkal).

A megkérdezett magyartanárok valamennyien úgy vélekedtek, hogy az ötödik osztályban nem végeztek szókincsfelmérést. A központi feladatlapok is igen kevés ilyen jellegű kérdést tartalmaznak. Így konkrét szókincsmérési adatokkal sem mennyiségi, sem minőségi szempontból nem rendelkeznek. Azonban a tanév eleji szóbeli és írásbeli kifejezőkészség és -képesség felmérése, az irodalomórák fogalmazásai, a tanulók szóbeli megnyilatkozásai alapján tanítási gyakorlatukban az évek során a következő tapasztalatokat szerezték.

Az ötödik osztályosok szókincse -- úgy vélik -- közepes. Egyenként (rétegenként) igen eltérő. (Okait jól ismerjük: a családi indíttatás,

nyelvi hátrányos helyzet, az olvasási kedv csökkenése, a felnőtt társadalom nyelvi igénytelensége stb.) Ez olyan fogalmazásokban, irodalmi művek tartalmának elmondásában és a mindennapok olyan kommunikációs helyzetekben mutatkozik meg, amelyeket ötletesen, változatosan, hangulatosan kellene és lehetne elkészíteni, illetve megoldani. A tanulók írás- és beszédműveiből hiányoznak az árnyalt, alkalomhoz illő kifejezések, a választékos stílus alapelemei: a rokon értelmű szavak, a szólások, a hangulatot keltő, érzékletes, képszerű kifejezések, a sajátosan egyéni nyelvi elemek.

A különböző témakörökben nagy eltérést mutat egy-egy tanuló beszéde. Több magyartanár is szóvá tette, hogy ha kilépnek az anyanyelvi tárgyak keretéből, jó néhány tanuló bámulatos szókincsgazdagságról tesz tanúbizonyosságot (technika, popzene, hobbik stb.). Ez persze nem csupán az iskolai nevelés eredménye, sokkal inkább széles körű érdeklődésük és lehetőségeik következménye.

A tanulók passzív szókincsét a tanárok kielégítőnek tartják. Úgy tűnik azonban -- vallják --, hogy a gyerekek kényelmessé váltak, s nem kutatnak a rendelkezésükre álló készletben az újabb, szokatlanabb szóés kifejezés után. Sokan megelégednek azzal az eggyel, ami kéznél van. Megnyilatkozásaikból így igen gyakran hiányoznak a hangulatot, az érzelmet hordozó, kifejező szavak.

Az ötödikes tanulók szókincsének mennyiségi és minőségi fejlődésével szorosan összefügg az alsó tagozatos olvasmányok megválogatása. Az alsó tagozatos témák -- a tanárok szerint -- nem alkalmazkodnak a 3-4. osztályos tanulók életkori sajátosságaihoz, terjedelmesek, nehézkesek: sem értelmileg, sem érzelmileg nem ragadják meg a 8-10 éveseket. Ezért a tankönyvek szókészletének nagy része passzív ismeret marad, növelve a jó képességű és a gyengébb tanulók nyelvi teljesítménye közötti szakadékot. Nagy gondot okoz a tanároknak az is, hogy az egyre növekvő létszámú, hátrányos helyzetben lévő gyermekek nyelvi korlátaik miatt egyáltalán nem értik ezeket az olvasmányokat. Mivel még nem emelkedtek fel az életkoruknak megfelelő köznyelvi szintre, ismeretszerzési lehetőségeik nagyon lecsökkennek.

2. Véleménye szerint milyen mértékben és minőségben változik ez a szókészlet a 8. osztály végére?

A tanulók szókincsének fejlődése a felső tagozatban jól érzékelhető, bár általában nem felel meg a tantervben megszabott -- ideális -- követelményeknek. Az iskolaérett gyerekek szókincse egyetlen tanév során is észrevehetően, fokozatosan gyarapodik.

Ezt egyrészt az iskolai szaktárgyi nevelőmunka idézi elő. Minden tanévben nő ugyanis az egyes tantárgyak szókészlete. A gyerekek évfolyamonként új tantárgyakkal ismerkednek meg. Olvasmányaik is változatosabak lesznek. Így szókincsük differenciálódik. Bővül a felhasznált szavak fogalmi köre is. A tanulók egyre több idegen szót ismernek meg s alkalmaznak helyesen. Megtanulják a kommunikációs helyzeteknek megfelelő nyelvi magatartás formáit, illetve azok kifejezőkészségét. Mivel a nyolcadik osztály eléréséig feladatköreik bővülnek az iskolai (és iskolán kívüli) közösségben, a mozgalmi életben, ezek szókincsét is elsajátítják, és sokan közülük nagy biztonsággal használják. Számolnunk kell azonban azzal is, hogy egyre több olyan tanuló kerül be az általános iskolába, s jut el a felsőbb osztályokba, akik alig vagy egyáltalán nem képesek a tantervi minimum elsajátítására sem.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a nyelvi elszemélytelenedés és a nyelvi elszürkülés veszélyét sem. A felnőttektől, a társadalmi környezettől ugyanis sok olyan szót, kifejezést vesznek át, amely egyáltalán nem gazdagítja, inkább silányítja a beszédüket. A gyermekek a vulgáris, a durva, sőt a trágár szavak legváltozatosabb formáival is élnek. Sajnos a tömegkommunikációs eszközök sincsenek mindig egyértelműen pozitív hatással nyelvhasználatukra. A családokból hiányzó idősebb nemzedék kifejezőkészséteiből pedig nagyon kevés szó épül bele a tanulók szókincsébe.

3. Milyen szókincsfejlesztési eljárásokat tart leghatékonyabbnak? Miért? Saját munkájában melyek bizonyultak legeredményesebbnek? Miért?

A kérdés során a szókincsfejlesztéssel kapcsolatos szinte valamennyi lehetséges munkaformát, eljárást megemlítettek a kollégák. Hangsúlyozták azt is, hogy az osztály képesség- és készségszintje, valamint a tanulók

életkora nagymértékben befolyásolja a módszerek kiválasztását. Leghatékonyabbnak a következőket tartották:

- Szómagyarázat:
- szinonimákkal
 - szembeállítással
 - összehasonlítással
 - idegen szavak lefordításával
 - körülírással
 - meghatározással
 - szövegkörnyezetbe való foglaltatással

Szógyűjtés: Egy bizonyos témakörben megadott szótípusok gyűjtése:

- szinonimák
- antonimák
- fogalmi körök (szókincs, stílusrétegek, tájnyelvek, csoportnyelvek szavai)
- a társadalmi érintkezés nyelvi formáinak kifejezései, szókapcsolatai, panelmondatai
- állandó szókapcsolatok
- szólások, közmondások

A megkérdezett kollégák valamennyien kiemelték, hogy elengedhetetlennek tartják az összegyűjtött és értelmezett szavak stílusminősítését, használati értékének megmutatását, különböző mondatokba, szövegkörnyezetbe való illesztését. Ha ezek elmaradnak, akkor csupán a tanuló passzív szókincse gyarapodik, az aktív nem. Különösen fontos szerepet tulajdonítottak a szókincsfejlesztésben a játékos, szituációs gyakorlatoknak.

4. Véleménye szerint melyek a szókincsfejlesztés gátló tényezői?

Az anyanyelvi órák számának szisztematikus, évtizedekre visszavezethető csökkentése ellentmond a társadalmi igényeknek, nincs összhangban sem az iskolai, sem a társadalmi követelményekkel. Aligha vitatható ugyanis, hogy mindennemű ismeret birtokba vételének és célszerű felhasználásának

nálásának feltétele az anyanyelvi alapkészségek kifogástalan elsajátítása. Készségfejlesztésre azonban az anyanyelvi órákon (főleg az irodalomórán) alig van idő. Az elvégzendő anyag zsúfolt, az osztálylétszám magas, az alsó tagozatos ismeretek bizonytalanok stb. A gyermekekkel való egyéni foglalkozásra, az egyre gyarapodó számú hátrányos helyzetű tanulók felzárkóztatására alig van lehetőség a tanórán. Minimális az az idő is, ami egyegy gyerek megnyilatkozására, meghallgatására rendelkezésre áll. Pedig csakis a hosszabb, néhány mondatos feleletek, szövegszerkesztési gyakorlatok útján fejlődhet megnyugtatóan a szókincs aktív része. A feszített tempó, a sűrített tananyag felszínességhez vezet.

A tanárok is türelmetlenebbek, sokszor nem képesek kivárni a tanulók válaszait. (A szakfelügyelők véleménye!)

Maximalistának tartják, hogy az új tantervben szinte minden tárgyban (a nyelvtant csak igen kevesen sorolták ide) nagyon sok új kifejezéssel, terminus technicusszal, idegen szóval "bombázzák" már az alsóbb osztályosokat is. A legtöbb tantárgy elméleti anyagát túl magas szintűnek tartják (irodalom, környezetismeret, fizika stb.). Véleményük szerint a tanterv nem számolt a létszámban egyre gyarapodó, gyenge képességű és előképzettségű, nyelvi hátrányos helyzetű tanulók tömegével. Pedig ezeknek a tanulóknak sokkal több időre lenne szükségük ahhoz, hogy anyanyelvi alapkészségeik egy bizonyos, minimális szintet elérjenek.

A szókincsfejlesztés gátló tényezői között említették a különböző tantárgyak feladatlapjait, munkafüzeteit, tankönyveit. Ezek -- az egyéb vonatkozásban hasznos taneszközök -- a szókincsfejlesztésben gátló tényezőként szerepelnek. Az egyszavas válaszok, aláhúzások, jelölések stb. nem járulnak hozzá a szókincs aktivizálásához.

A televízió általános elterjedése, a műsorok válogatás nélküli megtekintése sem hat mindig pozitívan. Bár nagyon sok szakszót, helyes és értékes nyelvi fordulatot ismernek meg a tanulók a televízió által is. A televízió a beszéd területén azonban passzivitásra kényszeríti a nézőt, az olvasási kedvet pedig visszaszorítja. Néhány ifjúsági vagy felnőtteknek szánt adás pedig a nyelvi igénytelenség, pongyolaság terjesztője. Az igazán értékes alkotások háttérbe szorúlnak a művészietlen, silány krimik és más könnyed, sekélyes, cselekményes művekkel szemben.

Szinte minden magyartanár szóvá tette az otthoni környezet szerepét.

A családi együttlétet igen sok esetben az egyhangúság, a szótlanság és a feszültség jellemzi. A szép magyar szó ilyen környezetben nemigen kap helyet. Annál inkább a káromkodás, a vulgáris, durva, sőt obszcén szavak széles skálája, rengeteg szinonimával.

A gyerekek alacsony olvasási és olvasástechnikai szintjéből következik, hogy aránylag kevesen és keveset olvasnak. A családi környezet nem sugallja minden gyermeknek az olvasás fontosságát, pedig azoknak a tanulóknak, akik nehézkesen vagy rosszul olvasnak, a szókincsét fejleszteni igen nehéz. A korlátozott nyelvi kóddal rendelkező tanulók szóhasználatától nagymértékben eltér a tankönyvek, az olvasmányok nyelvezete. Így az anyanyelvi és a szaktárgyak szókincsének beépítése a tanulók nyelvhasználatába bonyolult, egyes esetekben szinte reménytelen feladatnak tűnik.

5. Hogyan (milyen módszerekkel) próbálta feloldani a nyelvi hátrányos helyzetből adódó különbségeket? Milyen eredménnyel (kudarccal) járt ez a törekvése?

-- A megkérdezettek első helyen említették a játékos és szituatív, differenciált foglalkozások, feladatok szerepét. Olyan kollégák is vannak, akik saját készítésű, egyénekre szabott feladatlapokat alkalmaznak. Ezek megoldására egy-két hét áll a tanulók rendelkezésére. Minden feladathoz megjelölik a tankönyvből oldalszám szerint azt a részt, amelynek megtanulása, ismétlése elvezet a feladat megoldásához. Ezeket rendszeresen ellenőrzik és értékelik. Ezáltal pl. az egyik 32 fős osztályban 8 tanuló eredménye szembetűnően javult.

-- Személyeknek szóló, választható (szorgalmi) feladatokat jelölnek ki a tanárok a tanulók számára. Elkészítésüket következetesen segítik, számon kérik és megbeszélik a tanulókkal.

-- Az órai differenciált foglalkozásnak sajnos számos buktatója van. Nagy létszámú, heterogén összetételű osztályokban nehezen, nem sok eredménnyel alkalmazható. Ahol a kitűnők, jók és a közepesek mellett jelen vannak az osztályt ismétlő, túlkoros, gyenge idegrendszerű, sőt értelmileg fogyatékos gyermekek (az utóbbiak áttelepítése a gyógypedagógiai iskolákba évekig húzódik, eredménytelenül), lehetetlen úgy foglalkozni az osztállyal, hogy az eredményes legyen a tanulók minden rétege számára.

-- A gyengébb képességű osztályokban, főleg 5--6. osztályban célra vezetőnek tartják az óra végi jutalomfelolvasást. Az egyik ötödik osztályban (Vértesszőlősön) pl. Szász Imre Basa című regényét hallgatták meg részletekben, igen nagy érdeklődéssel és fegyelméletten. Amikor a tanár a végére ért, a tanulók otthon újraolvasták, s a nyári szünetben kézzel kézre járt a regény.

-- A differenciált munkáltatás sokszor hoz felszínes, egyszeri látzateredményt is (eltérő képességű tanulók foglalkoztatása egy csoportban). Ez akkor derül ki, amikor a tudáspróbán vagy a témazáró dolgozatok megírásakor elégtelen lesz a hátrányos helyzetű tanuló eredménye.

-- Jól bevált módszerek bizonyult viszont, hogy az egyes felmérések típushibáit tanulók szerint összegyűjtik. Korrepetáláson, esetleg napközi foglalkozáson ezeket egyénileg megbeszélik, közösen kijavítják, a helyes megoldásokat gyakoroltatják.

-- Elsősorban (esetleg kizárólag) olyan szavak, kifejezési formák használatát ismételtetik meg a tanulókkal, amelyek a mindennapi beszédben, a kommunikáció során nélkülözhetetlenek.

-- Vannak iskolák, ahol a csoportos helyi vetélkedőkre, iskolai rendezvényeken való szereplésbe igyekeznek bevonni a nyelvi hátrányos helyzetben lévő tanulókat. Ez természetesen a színvonal rovására megy, de az egyén fejlődése szempontjából igen jelentősnek tartják.

-- Kirándulásokat, olvasótáborokat szerveznek, ahol sok lehetőséget kapnak a tanulók a megszólalásra. (Tarnamérán.)

-- Sokat segítenek az iskolai demokratikus fórumok, a mozgalmi közösségek, amelyekben igyekeznek szerephez juttatni a különböző képességű gyerekeket.

-- A közös mozi- és gyermekszínház-látogatás élményeinek megbeszélését is igen jelentős felzárkóztatási módszernek tartják.

6. Elegendő segítséget ad-e a tanterv, a tankönyv, a munkafüzet ehhez a munkához? Mit kellene megváltoztatni egy esetleges új tantervben?

A magyartanárok a nyelvtankönyveket és a munkafüzeteket jónak, használhatónak tartják. Témáikat tekintve közel állnak a gyerekekhez, s álta-

lában jól szolgálják a tanulók kifejezőképességének fejlesztését. A tanárok egy része az idővel való gazdálkodás elvét követve egy-egy feladatot igyekszik többféleképpen felhasználni, mint ahogy azt a munkafüzet javasolja. Közkedveltek a szituációs, játékos, gondolkodtató feladatok, képleírások, jellemzések, összehasonlítások. Ezekből többet szeretnének.

Soknak tartják a témazáró feladatokat. Ezekből kevesebb jobban betöltené funkcióját. S olyan gyakorlatokat kérnek a kartársak, amelyekre a tanulóknak összefüggő mondatokból álló válaszokat kell adniuk. Véleményük szerint vissza kell térni a hosszabb, terjedelmesebb szóbeli és írásbeli feleletekhez, s jó lenne számúzni (vagy erőteljesen csökkenteni) az egy-szavas válaszokat, aláhúzásokat stb.

A tanterv az országos átlagnál sokkal felkészültebb, magasabb szintű alapkészségekkel rendelkező 10-14 éves korosztályt tételez fel. (Persze ilyen tanulók is vannak!) S ezen az elképzelésen alapulnak a tankönyvek és a munkafüzetek is. A pedagógiai gyakorlat azonban sürgeti a tantervi minimumot el nem érő gyerekeknek megfelelő feladatokkal, tanáraiknak pedig módszertani útmutatásokkal való ellátását.

A szókincsfejlesztés az általános iskolai tanterv érzékeny pontja. A tanárok véleménye szerint egyeztetni kellett volna az egyes szaktárgyak fogalomkészletét, mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt. Akkor a tanulók túlzott megterhelése elkerülhető lett volna. Előfordul ugyanis, hogy egy-egy szakórán tíznél is több új fogalmat, lexikai egységet kell megtanítani. (Idegen nyelvből 8-10-nél többet nem lehet!) Pl.: irodalom, környezetismeret, történelem, fizika stb. Ez megoldhatatlan feladat, különösen a gyenge képességű osztályokban, s elveszi a tanuló kedvét a tudatos szókincsgyarapítástól.

A későbbi, (új) tantervben feltétlenül gondolni kell erre a nehézségre, s összehangoltabbá kell tenni a különböző tárgyak követelményrendszerét. Az anyanyelvi órák számának emelésével pedig biztosítani kellene az anyanyelvi alapkészségek kialakítását és megszilárdítását. Hiszen ezek nélkül nehezen sajátítja el a tanuló a szaktárgyi kódrendszert.

Kérik, szüntessék meg a "korszerű műveltség" címszavával felékesített tantárgyi maximalizmust. Jobban vegyék figyelembe a tanulók életkorát, képességeit, teherbírását. Ne hanyagolják el, s ne hagyják ki az érzelmi, akarati tényezőket, a személyiségformáló lehetőségeket tartalmazó

anyagrészeket. Tartsák végre szem előtt: az általános iskola alapkészségeket fejleszt és alpműveltséget ad.

Elképzelhetőnek tartják egy több fokozatú követelményrendszert tartalmazó differenciált tanterv bevezetését is.

7. Milyen kézikönyvek, metodikai szakkönyvek, folyóiratok adtak Önnek legtöbb segítséget a szókincsfejlesztéshez? Mi volt ez a segítség?

A kollégák véleménye alapján a leggyakrabban használt könyvek, folyóiratok a következők:

Kézikönyvek: Magyar értelmező kéziszótár
A magyar nyelv értelmező szótára
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára
Magyar szinonimaszótár
O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások
O. Nagy Gábor: Mi fán terem?
Idegen szavak és kifejezések szótára

Metodikai szakkönyvek:

Hoffmann Ottó: Anyanyelvi nevelés az általános iskola felső tagozatában (Tankönyvkiadó, 1976.)
Tanulmányok a nyelvről (OPI-kiadvány)
Vargha Balázs: Játsszunk a szóval! (Tk. 1974.)
Hernádi Sándor: Helyesen, szépen magyarul (Tk. 1974.)
Hernádi Sándor: Írjuk, mondjuk helyesen! (Tk. 1973.)
Szilágyi Ferenc: A magyar szókincs regénye (Tk. 1974.)
Szilágyi Ferenc: Anyanyelvi kalauz a család számára (Táncsics, 1976.)

A tanítás problémái sorozat egyes kötetei.

Folyóiratok: Édes Anyanyelvünk
Kincskereső
Magyartanítás

Módszertani Közlemények
Köznevelés

A felsorolt munkák jelentős segítséget nyújtottak a jó hangulatú, élvezetes órák megtervezéséhez és megtartásához: elsősorban a gyakorláshoz és a készségfejlesztéshez adtak sok ötletet. Ugyanakkor továbbgondolkodásra, útkeresésre ösztönözték a kollégákat.

Szavá tették azt is, hogy a Magyartanítás aránylag kevés konkrét (gyakorlati jellegű) útmutatást ad az általános iskolai anyanyelvi nevelő munkához.

8. Véleménye szerint a jelenlegi tantervi követelmények, tankönyvek, munkafüzetek, kellőképpen biztosítják-e az irodalom és a nyelvtan együttműködését a szókincsfejlesztésben? Esetleg mire lenne még szükség?

A tantervi követelményekben a magyar szaktárgyon belül összehangoltan jelentkezik a szókincsfejlesztés iskolai feladata. Az egymásrautaltság mindenki előtt nyilvánvaló, az együttműködés elengedhetetlen. Az irodalomtanítás is fontosnak tartja a tanulók szóbeli és írásbeli kifejező-készségének fejlesztését, a lexikonok, szótárak, kézikönyvek ismeretét, a könyvtárhasználatra nevelést stb. A közös feladat figyelembevételével készültek az irodalom- és a nyelvtankönyvek, illetve munkafüzetek gyakorlatai. A feszített tempójú irodalomórákon azonban nagyon kevés idő marad a készségfejlesztésre. Ezért sokkal inkább a nyelvtanórákra hárul a folyamatos és rendszeres szókincsfejlesztés. Nagyon fontos lenne tehát szellősebbre tervezni mindkét tárgyat (elsősorban az irodalmat), hogy a tanárok gazdaságosabban tudják felhasználni, összehangolni, a szókincsfejlesztés szolgálatába állítani a nyelvtan- és az irodalomórákon megszerzett anyanyelvi ismereteket. Többen panaszkodtak, hogy a nyelvtanórán megtanult, a műelemzésben nélkülözhetetlen nyelvi-stilisztikai jártasságot tanítványaik nem tudják kamatoztatni kellőképpen, mert az elmélyülésre, a sokoldalú vizsgálódásra, a gyakorlásra nincs idő.

9. Hogyan látja a többi tantárgy, illetve a tantárgyakat tanító kollégák szerepét az iskolai szókincsfejlesztő munkában?

A kollégák úgy látták, hogy a magyartanárok szerepe elsődleges a szókincsfejlesztésben. Munkájuk azonban csak akkor lehet eredményes, ha valamennyi pedagógus megérti az anyanyelvi nevelés jelentőségét.

Az igényes, jól felkészült szaktanárok lehetőségeikhez képest sokat segítenek (pedig magas szintű elméleti anyagot kell tanítaniuk kevés óraszámban). Megkívánják, hogy a tanulók ismerjék és használják szaktárgyuk sajátos szókészletét, s ezen az alapon logikailag és nyelvileg pontos definíciókat szerkesszenek; a szakirodalom ajánlásával, a tanulói beszámolók meghallgatásával is a szakszókincs alkalmazására ösztönzik a gyerekeket.

Abban valamennyi szaktanár egyetért, hogy a különböző tárgyak feladatlapjainak, munkafüzetekének gyakorlatai nemigen szolgálják a szókincsgyarapítást, nem fejlesztik a tanulók nyelvhasználatát.

Sajnos azt sem lehet elérni (megkövetelni), hogy az írásbeli feladatok nyelvhelyességi, szóhasználati, mondszerkesztési, esetleg helyesírási hibáit kijavítsák. Ezt a munkát a legjobbak közül is csak igen kevesen vállalják. Többen hangsúlyozták, hogy az igazgató és a tantestület állásfoglalása meghatározó ebben a kérdésben.

10. Egyéb észrevételek, javaslatok

A szókincsfejlesztéssel foglalkozó művek a régi tantervhez készültek. Bár még ma is jól felhasználhatók, a tanárok mégis igénylik a jelenlegi tanterv anyagához jobban kapcsolódó, újabb, frissebb metodikai szakkönyveket.

-- A tankönyvekben és a munkafüzetekben a fogalmazási (szövegszerkesztési) ismeretek tanításához kevés gyakorlat található.

-- A 7-8. osztályban elkeserítően kevésnek tartják az anyanyelvi órák számát. Az általános iskola nyolc éve alatt csupán 1812 óra áll rendelkezésükre. Lehetetlen ilyen kevés óraszámban az anyanyelvi készségeket és képességeket a kívánt szintre fejleszteni.

IRODALOM

- ANTAL LÁSZLÓ (1959): Megjegyzések a szóállomány statisztikai vizsgálatáról. Nyr. 83. 307--311.
- BÖLCSKEY ANDRÁS -- (többen): Gyakorisági szótárak az általános iskolai és a gimnáziumi orosz nyelvkönyvekből. In: Számítógép és nyelvtanítás I. Szerk.: Papp Ferenc. Veszprém, 1983. Kézirat.
- CZAHESZ ERZSÉBET: Az alsó tagozatos tankönyvek szókinccse (A JATE Ped. Tanszékének kiadványa). Szeged, 1979.
- DEME LÁSZLÓ: Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai K., Bp. 1971.
- DEME LÁSZLÓ: A beszéd és a nyelv. Tankönyvkiadó, Bp. 1976.
- DEME LÁSZLÓ (1981): Közigazgatási szövegek szerkezeti mutatói. Nyr. 105: 145--155.
- FAJCSÉK MAGDA: A kifejezőképesség fejlesztésének módszereiről (OPI-kiadvány). 1968.
- B. FEJES KATALIN: Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása. Tankönyvkiadó, Bp. 1981.
- FÜREDI MIHÁLY (1983): A mai magyar széppróza statisztikai vizsgálata. Előadás a magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusán.
- HANGAY ZOLTÁN: Magyar nyelvi felmérőlapsorozat a szakközépiskolák számára. Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének műhelyében. Nyíregyháza, 1978.
- HOFFMANN OTTÓ: Anyanyelvi nevelés az általános iskola felső tagozatában. Tankönyvkiadó, Bp. 1979.
- HOFFMANN OTTÓ: Útkeresés a fogalmazástanításban. Tankönyvkiadó, Bp. 1983.
- HONFFY PÁL: Az írásbeli kifejezőképesség fejlesztése a középiskolában. Tankönyvkiadó, Bp. 1972.
- S. KÁDÁR JÚLIA (1970): A szókinccs és a szófajok gyakoriságának alakulása 3--6 éves gyermekek beszédében, feladatmegoldás, illetőleg kommunikáció során. ÁNyT. VII, 149--160.
- KELEMEN JÓZSEF (1975): Hozzászólások Szépe György előadásához. NyK. 77. 419--436.

- KESZLER BORBÁLA: Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, Bp. 1983.
- MISTRİK, JOZEF: Egzakt módszerek a stilisztikában. In: A nyelvtudomány ma. Szerk.: Szépe György. Gondolat K., Bp. 1973.
- NAGY FERENC: Kriminallisztikai szövegnyelvészet. Akadémiai K., Bp. 1980.
- NAGY J. JÓZSEF: A 8--10 éves tanulók szókinccsének és szóhasználatának főbb gyakorisági jellemzői. Pedagógiai Szemle, 1977. 408-424.
- NAGY J. JÓZSEF: Vizsgálatok az alsó tagozatos anyanyelvi nevelés gazdagítása érdekében. Szerk. Nagy J. József. Jászberény, 1981.
- PAPP FERENC: Matematikai nyelvészet és gépi fordítás a Szovjetunióban. MDKDK, Bp. 1964.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1963): Guiraud statisztikai módszere a szókinccs vizsgálatában. ÁNyT. I. 263--272.
- SOMFAI LÁSZLÓ: Egy szókinccsvizsgálati kísérlet tapasztalatai. Pedagógiai Szemle, 1968. 87--94.
- SZENDE ALADÁR: Anyanyelvünk az általános iskolában. In: Hagyományos nyelvtan -- modern nyelvészet. Szerk.: Telegdi Zsigmond. Tankönyvkiadó, Bp. 1972.
- SZENDE TAMÁS (1968): Szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján. Nyr. 92: 287--300.
- ZSILKA TIBOR: Stilisztika és statisztika. Akadémiai K., Bp. 1974.

VARGA GYULA

IGEKÖTŐS SZERKEZETEINK SZÓRENDI JELLEMZŐI

ABSTRACT: (Characteristics of the Word Order of Prefixed Verbal Structures) As it is Well-Known, the prefixes of verbs in the Hungarian language are independent to a certain extent. This relative independence, however, is based upon strict rules. This paper examines what type of words and in what combinations can divide the verbe from their prefixes.

Ismeretes, hogy a magyar nyelv igekötői a nyelvhasználatban bizonyos alaki önállósággal rendelkeznek. Ez az önállóság azonban viszonylagos. Bár a magyar mondatban az igekötő szórendi helye nem annyira kötött, mint a németben, az említett önállóság szigorú törvényszerűségeken nyugszik.

Az igekötő önálló szövegszóként (szóelőfordulásként) három, világosan elkülönülő helyzetben fordulhat elő:

1. Önálló mondatként, pl.: (Elolvastad?) - El.

2. Mondatban ige(név) nélkül, pl.: (Másnap elment a mesterhez.) El harmadnap is.

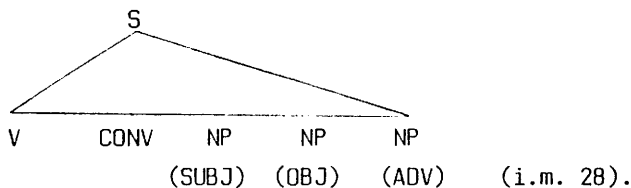
3. Mondatban ige(név) környezetében, pl.: Meg kellett volna kérdeznem tőle valamit.

A továbbiakban -- a témának megfelelően -- csak a 3. típus tárgyalására kerül sor.

Az igekötő önálló szövegszóként való használatának legtipikusabb esete az ún. elváló igekötő. Sokan írtak róla, hisz nemcsak az igekötő, hanem általában a szórend, az aktuális mondattagolás kutatói sem kerülhetik meg ezt a kérdést. Sőt "a magyar szórend kutatói: FOGARASI, JOANNOVICS, ARANY JÁNOS, KICSKA, SIMONYI, MOLECZ a fő szórendi típusokat éppen az igekötők viselkedése alapján különböztették meg és írták le" (J. SOLTÉSZ 1959, 201). Az ide vonatkozó tanulmányok sokaságából itt most kettőre térünk ki részletesebben.

Az igekötők szórendjéről teljességre törekvő elemzést ad J. SOLTÉSZ KATALIN (1959, 201--15). Formai viselkedése alapján egyenes, fordított és megszakított szórendi típusokat különít el. Az első kettőn belül mondat-tani kritériumok alapján -- SIMONYI (1903) és KLEMM (1928--42) kutatásai-ra építve -- 6--6 mondattípust, ezeken belül több altípust különít el: nyomatékos és nyomatéktalan mondatok, tagadás, tiltás, felszólítás, kérdés stb. (i.m. 202--211). A megszakított szerkezeteket pedig aszerint veszi sorra, hogy milyen szó ékelődik az igekötő és az ige(név) közé (i.m. 211--214). Látható, hogy -- ez utóbbi kivételével -- a rendszerezés alapvetően a mondat tartalmi vonatkozásaiból indul ki, a korábbi eredmények nagyszerű szintézisét adja.

Merőben újszerűen, a generatív grammatika módszereivel vizsgálja nyelvünk mondatainak szerkezetét É. KISS KATALIN (1983). Véleménye szerint a magyar mondat kiinduló (=mély-) szerkezete így írható le:

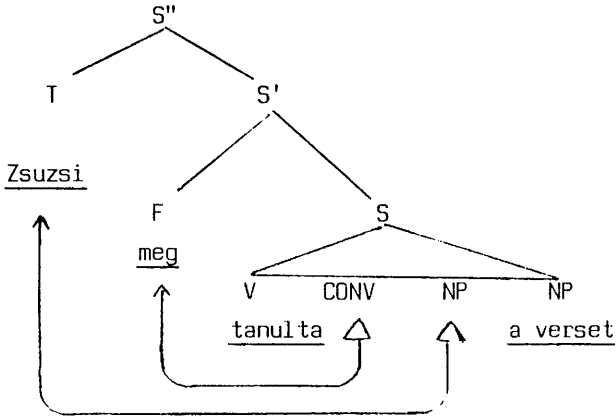
Eszerint a szerző a mélyszerkezet fontos elemének tartja az igekötőt (CONV), s már itt is (természetesen a felszíni szerkezetben is) függetleníti az igtől. Az igekötő ilyenformán önálló bővítmény (vagy vonzat), az igevel való kapcsolata, nyilvánvalóan, szintagmatikus.

A felszíni szerkezet alapján véve négy szabállyal hozható létre: fókuszképzés, topikalizáció, helycsere, kvantorkiemelés. Szinte természetes, hogy -- a helycsere kivételével -- minden szabály kifejtésében szólni kell az igekötők viselkedéséről is.

Meglepő az igekötő helyének kijelölése is. É. KISS szerint ez az ige utáni pozíció (i.m. 29, ezt fogadja el JÉKEL JUDIT is (1984, 98). Az ige elé csak fókuszként¹ kiemelve kerülhet:

¹ A fókusz értelmezését l. i. m. 26.

(100a) Zsuzsi $\left[\begin{smallmatrix} F \\ \text{meg} \end{smallmatrix} \right]$ tanulta a verset.
(100a)

Hasonló okokra vezethető vissza az ún. megszakított szórendű szerkezet is: Zsuzsi $\left[\begin{smallmatrix} F \\ \text{meg} \end{smallmatrix} \right]$ akarta tanulni a verset.

A szerző eljárásai, megállapításai többnyire meggyőzőek, elgondolkodtatóak. Azt viszont nehéz elfogadni, hogy az igeikötő mindkét szinten önálló egység. Ez egyrészt elfogadható lenne a mélyszerkezetben -- ha azt valóban munkahipotézisként értelmezzük --, mert ebből az elrendezésből a legegyszerűbb kialakítani a felszíni szerkezettípusokat. Másrészt viszont eléggé nyilvánvaló, hogy az igeikötős ige a mondatok generálásában olyan egységként kerül a bemenetre, mint bármely más lexikai egység. (A szótári komponenssel a generatív nyelvtan is számol.) Az igeikötő az igeinek nem bővítménye, hanem alkotórésze; az igeikötős lexémák létrehozását a szótárra kell bízni, nem pedig a felszíni szerkezetet kialakító transzformációra¹. (Hasonló véleményen van KOMLÓSI is: 1984, 20.)

A továbbiakban a felszíni szerkezetben vizsgáljuk az igeikötő helyét. A magyar mondatokban az igeikötő állhat az ige(név) előtt (egyenes

¹ Az igeikötő mélyszerkezeti önállóságát elfogadhatnánk még abban az esetben is, ha az aspektust mondattani kategóriának minősítenénk (vö. KIEFER 1983, 146 k.), s -- FILLMORE elképzeléséből kiindulva (vö. DEZSŐ 1971, 4--10) -- a mélyszerkezet segédelemének tartanánk.

szórend) és az ige(név) után (fordított szórend). Mindkét szórendi típusban előfordul, hogy új elemek ékelődnek az összetartozó szerkezetekbe, megbontva azok folyamatosságát. Ez a megszakított szórendként tárgyalt jelenség azonban nem egyetlen egységes, az előzőekkel párhuzamos szórendi típus, hanem az első kettőt keresztező változat. Ilyenformán az igekötős szerkezetek szórendje így vázolható fel.

1. egyenes szórend:

a/ tisztán egyenes (megnéz);

b/ ékelt egyenes (meg is nézi);

2. fordított szórend:

a/ tisztán fordított (nézd meg);

b/ ékelt fordított (nézd csak meg).

Nézzük meg, hogy a/ e szórendi típusok mennyire jellemzők az igekötős alakulatokra; b/ a szófaji tulajdonság befolyásolja-e a szerkezetek szórendjét; c/ milyen elemek és hogyan ékelődhetnek be az igekötős szerkezetekbe.

A függelékként közölt táblázat adatai azt mutatják, hogy a feldolgozott majd másfél százezer szövegszó 7,2 %-a (10750) igekötő(s). Az előfordulások 4/5-ében az igekötő (tisztán) egyenes szórendű: helye vitathatatlanul az ige(név) előtt van. Az is világos, hogy az ékelt (4,98) - kiváltképp az ékelt fordított (0,38) -- szórend nem alapvető jellemzője az igekötőnek. (A tudományos leírás természetesen enniatt még nem tekinthet el az elemzésüktől.)

1. a/ (Tisztán) egyenes szórend¹:

A táblázatból kitűnik, hogy az igekötős alakulatok -- szófaji értéktől függetlenül -- döntően egyenes szórendűek. De a különbségek is világosak: a névszók, valamint a melléknévi igenevek között alig akad anali-

¹ Ha sorrenden a különböző nyelvi szintek elemeinek a lineáris rendjét, szórenden pedig a mondat szóelőfordulásainak egymásutánját értjük, akkor a (tisztán) egyenes szórend elnevezésnek az igekötőre vonatkoztatása nem szerencsés. (Itt a morféma sorrendjéről van szó.) Mégis ezt használjuk, mert eléggé elfogadott terminus. Az önálló használat kapcsán nem is kellene szólnunk róla, az összevetés kedvéért röviden mégis érintjük.

tikus forma, a főnévi igeneveknek viszont több mint az 1/3-a elválik. Ez azt mutatja, hogy a melléknévi igenév a melléknévi értékhez áll közelebb, a főnév pedig az igeihez; s hogy a névszók nem öröklék az igeinek ezt a szintaktikai tulajdonságát.

Az egyenes szórend az egyes műfajokra sem egyformán jellemző: a "legszabályosabb" a tudományos próza (64,1 %), kisebb a gyakoriság a beszélgetésekben (74,4 %) és a költői nyelvben (73,12 %).

b/ **Ékel**t egyenes szórend: az igekötős szavak egyik szintaktikai jellemzője. Az igekötős alakulatot egy másik szó kettészakítja, és beékelődik a szétbontott elemek közé¹. Ez a szórend elsősorban a főnévi igenevekre jellemző (36,61 %-uk ilyen), de a határozói igenév mutatói is figyelemre méltóak (18,9 %). Ismeretes, hogy közbeékelődő elemként (a továbbiakban: ékszó) csak néhány lexéma használható.

Az igére (V) mint szófajra ez a szórend kevésbé jellemző (mindössze 2,16 %-uk ilyen, l. a táblázatot a függelékben), jóllehet a megszakítottak közel egyharmada ige (31,58 %). Ékszóként csupán két elem (is, nem) s azok származékai (sem, se, ne; kivételesen: mégsem, úgysem)² szerepelhetnek (pl. rá is jött, oda sem néz, ki ne mondd! stb.). Közülük az is a leggyakoribb (a felsorolt öt elem előfordulásának 60 %-át az is teszi ki).

Az ékelt egyenes szórendűek 59,51 %-a főnévi igenév (INF). Itt potenciálisan elég sok elem töltheti be az ékszó szerepét, gyakorlatilag azonban mindössze 8--10 használatos. Ezek általában módbeli (akar, lehet, kell, szeret/ne/, tud stb.), ritkábban időbeli (fog, szokott stb.)³ **segédigéhez** hasonló funkciót látnak el (vö. É. KISS 1983, 41). Ebben a

¹ Történetileg természetesen nem megszakításról, hanem nagyon is szabályos szórendi (szintaktikai) viszonyokról van szó: az igekötő úgy viselkedik, mint az ige más bővítményei (vö. J. SOLTÉSZ 1959, 8. kül. 215; É. KISS 1983, 29). Így ez a szórendi típus az igekötő önálló szói (bővítményi) korának bizonyítéka és hagyatéka.

² A továbbiakban ezt a csoportot IS típusú ékszóknak fogjuk nevezni (tehát: IS = is, se, sem, ne, nem, kivételesen: úgysem, mégsem, vö. J. SOLTÉSZ 1959, 213.).

³ Ezeket a következőkben KELL típusúaknak nevezzük.

típusban a kell fordul elő legtöbbször (közel 60 %), viszonylag gyakori az akar is (20 % alatt), kb. ugyanennyit tesz ki a tud és a lehet együtt, a fennmaradó néhány %-on osztozik az összes többi (közte a fog segédige).

Morfológiai, főleg pedig szintaktikai tulajdonságaik alapján külön alcsoportba sorolandók a névszói ékszók (szabad, képes stb.)¹. Utánuk, valamint némely segédigei értékű ékszó után az INF ragozódik.

A határozói igenévbe (ADV) csupán a létige szuppletív alakjai (van, volt, lesz)² ékelődhetnek. Ez utóbbiak feladata az "igésítés": általában az idő (be volt zárva); esetleg a mód (pl. (ha) be lenne zárva; (de) be legyen zárva!), illetve a szám és a személy (be vagyunk zárva) kifejezése. Hasonló okok (időbeliség, modalitás kifejezése) az INF esetében is szerepet játszanak.

A beékelődés lehet egyszerű (egyetlen szóalak, pl.: bele tud nyugodni, neki ne menj!), szerkesztett (elő lehetett volna adni) és kombinált (több típusból összekapcsolva: be sem tudtak lépni, rá kellett volna már azt is írni, stb.). Az ékszók kombinálódási lehetőségeit mutatja a következő táblázat:

	IS	ne (se)	KELL	fog	SZABAD	VAN	volna	MÉG	AZT
IS	x	-	+	+	+	+	-	-	-
ne (se)	-	x	-	-	-	-	-	-	-
KELL	(+)	-	x	-	-	-	+	+	+
fog	-	-	-	x	-	-	-	+	+
SZABAD	-	-	-	-	x	(+)	+	+	+
VAN	-	-	-	-	-	x	+	+	-
volna	-	-	-	-	-	-	x	+	+
MÉG	(+)	-	-	-	-	-	-	(+)	-
AZT	(+)	-	-	-	-	-	-	-	x

¹ SZABAD típusúak

² VAN típusúak

Az egyes típusok viszonylag egységesen viselkednek.

Néhány elemet (ne, se, fog) mégis ki kellett emelni csoportjából, mert némileg különbözik a típustól. Az IS után fordulhat elő a legtöbbszörle ékszó, ő maga viszont "csatlakozó szórendű" (posztpozíciós) nem lehet. Az 1. oszlop (+) jelei azonban azt mutatják, hogy az is állhat más típusok után (a kell után ritka: ha meg kell is halnunk; a MÉG, AZT¹ után gyakori: ki akarta most is emelni; fel van az is szántva). A VAN sem lehet csatlakozó sorrendű (csak az IS-t engedi maga elé), azonban ritkán előfordulnak ilyen szerkezetek is: rá szabad volt (v. volna) gyújtani.

Az egyes típusok tagjai egymás mellett nem állhatnak, kivéve a MÉG-et², pl. ki kell már most javítanunk; meg lehet majd még említeni stb. A kombinációs lehetőség elvileg igen nagy (meg kellett volna még azt is kérdezni; át akarják most ezt is rendezni stb.). A gyakorlatban azonban igen ritka az ilyen bonyolult szerkesztés. Az összes elváló ige-kötő (PR) 1,21 %-ában, az ékelt szórendűek 5,47 %-ában fordul elő egynél több ékszó. Néhány kivételtől eltekintve -- a kombináltról van szó! -- a beékelődő elemek száma kettő³. Közülük az egyik minden esetben KELL típusú ige. Az esetek felében a kell, a másik felében (előfordulásuk rendjében) a következők: akar, lehet, tud, szeret(ne), szokott. Előttük -- minta táblázat is mutatja -- csak IS állhat, leggyakrabban az is, egyszer sem fordulhat elő a nem (pl.: vissza is kellett jönni; el sem tudja képzelni stb.). A KELL utániak között leggyakoribb a volna, továbbá a már (haza szeretett volna menni; el kellene már döntenem). Ebben a pozícióban más, nem tipizálható bővítmény is állhat (pl. be kell pót-lólag vezetnünk az X operátort; mert be akartunk a színházba érn).

Kettős beékelődést elvileg az ADV is eltűri (pl. ki voltunk már fáradva; ha be lett volna zárva az üzlet), a vizsgált szövegben azonban ilyen nem fordult elő.

¹ MÉG: még, már, most, majd, csak (elvéve még néhány).

AZT: ez, az, ezt, azt, erről, arról stb. (Az azt a leggyakoribb)

² A táblázat + jele csak azért van zárójelben, mert még + még, most + most nem fordulhat elő.

³ De pl. Le akartam egy másikat is szakítani; El kell már megint nagy vizekre mennem (Ady).

A melléknévi igenevet (PART) és a névszót (N) csak igen kivételesen bontja meg ékszó. Ezekbe csak a nem ékelődhet be (vissza nem utasított igények; a soha el nem szenderedő természet; meg nem értés; a hozzá nem értés). Az állítmányi szerepű hatóképzős PART IMP valamivel szabálytalanabb: más IS típusú ékszót is elfogad (meg is indokolható; el sem fogadható).

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy az igekötős alakulatok ékelt egyes szórendje a következőképpen alakul¹ (zárójelben a választható, kívül a kötelező elemek):

1. PR + IS + V
2. PR + (IS) + KELL + (volna) + (MÉG) + (AZT) + (is) + INF
3. PR + IS + PART
4. PR + (IS) + VAN + (IS) + ADV
5. PR + nem + N

Műfaji szempontból az ékelt szórend főleg a beszélgetésekre jellemző (az 5. jelű minta igekötős alakulatainak a 8,75 %-a ilyen), a legritkábban a tudományos próza él vele (3.: 1,45 %).

2. a/ A (tisztán) **fordított szórend** - az összes igekötős szóelőfordulás 15,73 %-a -- az igekötős lexémák másik jellemző tulajdonsága. Szinte kizárólag az ige sajátossága: a fordított szórendűek 98,4 %-a ige. Névszó egy sem akadt, igenév is mindössze 28 (ebből 18 PART!). Igenevek az Adyversekben meg az ÉS-ben fordultak elő, valamint 14 alkalommal (mind PART) a tudományos prózában. Ez nincs ellentmondásban a melléknévi igenévről korábban elmondottakkal (hogy ti. közelebb áll a melléknévhez, mint az igéhez), jóllehet kiegészítésre szorul.

Az állítmányi szerepű, hatóképzőt tartalmazó (igekötős ható igéből képzett) folyamatos melléknévi igenév -- különösen tagadó mondatban -- lehet fordított szórendű (vö. KÁLMÁN 1984, 151). Pl.:

A feladatot nem/így	<u>oldjuk/oldhatjuk</u>	meg.
X A feladatot nem/így	/kell/oldani/? oldhatni	meg.

¹ Az összes konkrét variációt l. a Függelékben.

X _A feladat nem/így	oldott/?	meg.
A feladat nem/így	X _{oldó/oldható}	meg.
X _A feladat nincs/így	oldva/ ?	meg.
van		

Az igekötős alakulatok fordított szórendje tehát alapvetően igei tulajdonság, az igenevek és a névszók -- mint derivátumok -- csak kivételképpen őrizhették meg ezt a szórendszervezési jogot.

b/ Ritkán **ékelt fordított** szórendű igei szerkezetekben is előfordulhat ékszó¹. Ezek funkciójuk és gyakoriságuk szerint három -- kb. azonos előfordulású -- csoportra oszthatók: a/ a leggyakoribb a volna segédige (pl. úgy engedtek volna át); b/ az is és a csak nyomósító elemek arányukat tekintve is egyenragúak (már ültünk is le; gyere csak be!); c/ szórványosan előfordulnak MÉG típusúak is (térjünk most vissza; tört már el; nem hajították még el stb.), valamint egy-egy alkalommal ragos névmás is (vegyék azt (is) meg; nem viszik őket el; hordják neki össze).

Viszonylagos változatosságuk ellenére a gyakoriságuk szinte elenyésző (az összes igekötős szövegszó 0,38 %-a). Szerkezeti képletük így írható le:

V + volna + PR
is
csak
MÉG

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy az igekötő önálló használatának két oka lehet: a/ elliptikus szerkesztésmód, b/ szintaktikai kényszer. Az első a nyelv gazdaságosságára, az új, a lényeg kiemelésére törő tulajdonsága. A másodiknak említett ok történeti örökség: az igekötő megtartotta a határozószó néhány szintaktikai tulajdonságát².

¹A fordított szórendű igekötős igék 2,37 %-ában van ékszó.

²Hasonló jelenségre hívja fel a figyelmet a névutókat vizsgálva SEBES-TYÉN ÁRPÁD is (1965, 217). Vö. még J. SOLTÉSZ 1959, 8.

Adott mondatstruktúra előírja számukra a régi szerepet, pl.:

kezet fog ~nem fog kezet ~ ki fog kezet? ~ kezet is fog,
dugába dől ~ nem dől dugába ~ mi dől dugába? ~ dugába is dől,
úigy: megakad ~ nem akad meg ~ ki akad meg? ~ meg is akad.

E szórendi variációk kialakulása után kezdődhetett meg, majd teljesedhetett ki az igekötők funkcióvesztése, illetve morfológiai funkcióváltása. A már kialakult szerkezetek -- most már tkp. analitikus alakok -- megmaradtak, sőt analogikusan továbbra is hatottak. Hatniuk is kellett, mert ez a szórendi szabályrendszer nem szófaj-, hanem nyelvspecifikus; meg azért is, mert az igekötővé válás nem egyszerre történt, hanem szórványosan és folyamatosan.

Az ige előtti pozícióban állókat viszont az ige egyre erősebben magához láncolta, ugyanis a/ egyre szorosabb szerkezetet alkottak (bővítmény >vonzat > alkotórész), b/ szó- és mondatsemantikai tulajdonságok szétbonthatatlaná forrasztották őket, c/ a szemlélet (Aspekt) és a cselekvési mód (Aktionsart) optimális kifejezőeszközeivé fejlődtek, az eleve nyomatékosabb igekötő mögött az ige hangsúlyát veszítette, d/ gyakorisági jellemzők morfológiai típusúvá, illetve analógiává rendezték őket, nyitottá téve a rendszert egyrészt igekötők létrejötté, másrészt igekötős szavak tömeges alkotása számára.

Az igekötővé válás nem izolált jelensége nyelvünknek. Összefügg határozórendszerünk belső alakulásával, differenciálódásával, még inkább képzőrendszerünk visszaszorulásával: produktív képzőink száma egyre csökken, prefixum típusú elemeink száma pedig egyre gyarapszik.

Sorsz.	PR	IS	KELL	volna	MÉG	AZT	is	
1.	PR	IS	-	-	-	-	-	V
2.	PR	IS	-	-	-	-	-	INF
3.	PR	-	KELL	-	-	-	-	INF
4.	PR	IS	KELL	-	-	-	-	INF
5.	PR	-	KELL	volna	-	-	-	INF
6.	PR	IS	KELL	volna	-	-	-	INF
7.	PR	-	KELL	-	MÉG	-	-	INF
8.	PR	IS	KELL	-	MÉG	-	-	INF
9.	PR	-	KELL	volna	MÉG	-	-	INF
10.	PR	IS	KELL	volna	MÉG	-	-	INF
11.	PR	-	KELL	-	-	AZT	-	INF
12.	PR	IS	KELL	-	-	AZT	-	INF
13.	PR	-	KELL	volna	-	AZT	-	INF
14.	PR	IS	KELL	volna	-	AZT	-	INF
15.	PR	-	KELL	-	MÉG	AZT	-	INF
16.	PR	IS	KELL	-	MÉG	AZT	-	INF
17.	PR	-	KELL	volna	MÉG	AZT	-	INF
18.	PR	IS	KELL	volna	MÉG	AZT	-	INF
19.	PR	-	KELL	-	-	AZT	is	INF
20.	PR	-	KELL	volna	-	AZT	is	INF
21.	PR	IS	KELL	volna	-	AZT	is	INF
22.	PR	-	KELL	volna	MÉG	AZT	is	INF
23.	PR	IS	KELL	volna	MÉG	AZT	is	INF
24.	PR	-	VAN	-	-	-	-	ADV
25.	PR	IS	VAN	-	-	-	-	ADV
26.	PR	-	VAN	-	MÉG	-	-	ADV
27.	PR	IS	VAN	-	MÉG	-	-	ADV
28.	PR	IS	-	-	-	-	-	PART
29.	PR	nem	-	-	-	-	-	N

Ékelt egyenes szórendű szerkezetek

F Ü G G E L É K

Az igekötők viselkedése öt minta összesített adatai alapján

	Ige		Főnévi igenév		Melléknévi igenév		Határozói igenév		Névszó		Összesen	
	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%	db	%
1. a/ Egyenes	5364	74,25	503	62,64	819	96,92	129	78,76	1709	99,71	8524	79,29
b/ Ékelt e.	156	2,16	294	36,61	8	0,95	31	18,90	5	0,29	494	4,60
2. a/ Fordított	1664	23,03	5	0,62	18	2,13	4	2,44	-	-	1691	15,73
b/ Ékelt f.	40	0,51	1	0,12	-	-	-	-	-	-	41	0,38
Összesen:	7224		803		845		164		1714		10750	
		67,20		7,47		7,86		1,53		15,94		100

A minták: 1. Ady Endre Vér és arany, A magunk szerelme, A halottak élén, Az utolsó hajók c. kötetei; 2. Buszlenko: Bonyolult rendszerek szimulációja (Műszaki K. 1972. 101--120.). 3. az Élet és Irodalom 1980. évf. vezércikkei; 4--5.: ötödikes tanulók írásbeli és szóbeli megnyilvánulásai (vö. kötetünk 1.).

Összes szövegszó: 148.950
Ebből igekötő(s): 10.750

IRODALOM:

- Dezső László (1971): A jelzős főnévi csoport a magyarban. NytudÉrt. 76. sz.
- Jakab István (1976): A magyar igekötők állományi vizsgálata. NytudÉrt. 91. sz.
- Jékel Judit (1984): Edmonds dummy-elméletének alkalmazása a magyar szintaxisban. ÁNyT. XV. 93--108.
- Kálmán Péter (1984): Igeneveink használatáról. Nyr. 108: 133--162.
- Kiefer Ferenc (1984): Az aspektus a magyarban. In: Próbafejezetek a "Fejezetek egy magyar strukturális mondattanból" c. témából. Kézirat.
- É. Kiss Katalin (1983): A magyar mondatszerkezet generatív leírása. NytudÉrt. 116. sz.
- Komlósy András (1984): Próbafejezet a "Vonzatok és szabad határozók az egyszerű mondatban" c. téma anyagából. Kézirat.
- Sebestyén Árpád (1965): A magyar nyelv névutórendszere. Akadémiai K., 1965.
- J. Soltész Katalin (1959): Az ősi magyar igekötők. Akadémiai K. 1959.

1. *Phragmites* (Common Reed) - A tall, grassy plant that grows in wetlands and along water bodies. It is a dominant species in many coastal and freshwater ecosystems.

GÁL ISTVÁN

AZ ELSŐ MAGYAR TÁRSADALMI REGÉNY ELŐFELTÉTELEI

FÁY ANDRÁS: A BÉLTEKY-HÁZ

ABSTRACT: (The Prerequisites for the First Hungarian Novel of Manners. The Bélteky-ház by András Fáy) While examining the condition system of the first Hungarian novel of manners the author enlarges upon the social conditions which were necessary for the Hungarian novel to be born comparing it with the way of development of the European novel. He reveals the reasons for the reception of the now genre and the writer's efforts to change it. Finally he puts the writer's aim of the first Hungarian novel into words.

Kevés olyan, a XIX. század első felében megírt regénnyel foglalkoztak kritikusok és irodalomtörténészek mint FÁY tanregényével. Nemcsak műfaj-történeti érdekessége, jelenvalósága, hanem sajátos és egyedi műfaji koncepciója is okot adott erre. Teljes joggal veti össze ILLYÉS Gyula Petőfi Sándorról írott tanulmányában a magyar regény hiányát, mint "irodal-munk legfájóbban hiányzó lépcsőfokai"-t¹ az európaiéval "Tegyük a szá-zadközép magyar regényei mellé a külföld akkori regényeit, s meglátjuk, mi hiányzik, nemcsak irodalmunkból, hanem a magyar valóságból, immár pó-tolhatatlanul. Hol a való kép a magyar udvarházak világáról? Talán Gon-szarovban, Gogolban..."²

SZAUDEK József szerint ILLYÉS Gyulának: "Igaza van, s még sincs iga-za". Érvei között felsorakoztatja Kisfaludy Sándor és Károly "Kedves kis fellegvárai"-ról hamis színekkel "pasztelben" megrajzolt udvarházait. Ka-zinczy leveleiben bemutatott és "szókimondó" beszámolóit s végső érvként "mégiscsak a valóságot állította elének ez udvarházakról, a XIX. század első évtizedeiből: FÁY András A Bélteky-ház-át."³ A regény 1832-ben je-lent meg. Az erópai regények sorában STENDHAL egy évvel megelőzi (Vö-rös és Fekete, 1831.) és DICKENS (A Pickwick-klub, 1836.) négy év múlva

követi FÁY művét. SZAUDER József "középszerű" regénynek minősíti FÁY munkáját, de "minden színvonalbeli különbség ellenére is meglévő tipológiai egyezést fölfedezné A Bélteky-ház és a Pickwick-klub között, s így Julius Sorel, a Pickwick úr és Csicsikov udvarházai közé mégiscsak a valóságábrázolás mércéjén illeszteni be a szerényebb testvéreket, a Bélteky Gyulának udvarházait".⁴ A két regény összevetéséből végül is a lényeges különbséget abban látja, hogy amíg a Pickwick-klub-ban a múlt erkölcsi értékrendje megváltozik "a mozgásban lévő új" fejlemények miatt, addig A Bélteky-ház-ban a "hozott" életbölcesség nem változik meg, hanem az újat "bizonytalan alkatú fiatalok fogják valóra váltani".⁵

A végső következtetést így összegzi "A Pickwick-klub remekmű, s A Bélteky-ház éppenséggel nem az; viszont oly nagy terjedelmű és becsületos társadalmi dokumentáció egy országos tervmunkához, a magyar reformkorhoz, hogy történelmi értékénél fogva felülmúlja az egy-két kötet erejéig sikeresebb és művészebb alkotást is, amilyen például a Jósikáé".⁶ Vajon milyen objektív okokat lehet felkutatni annak indoklására, hogy A Bélteky-ház gazdag dokumentum anyag, FÁY valóságához kötöttsége együttesen miért nem tudta biztosítani a század eleji magyar udvarházak árnyalt, a kor művészi szintjén álló európai regény létrejöttét?

Mindenekelőtt a regény keletkezésének társadalmi feltételeiről kell tájékozódunk. Az 1810- és 20-as évek magyar társadalmá meglehetősen bonyolult képet mutat. A gazdag főnemesség, a köznemesség, a papság és a polgárság emberi viszonylatai a gazdasági elmaradottság, az eszmékben való téjékozatlanság miatt kuszált s a benne való reális eligazodás feltételei közel sem adtak olyan biztosítékokat FÁY-nak, mint a francia társadalom egyértelműbb képe STENDHAL-nak. A magyar élet mozgásirányai bizonytalanok, az ellentétek nyíltabbá válására, a tendenciák, határozottabb kirajzolódására lett volna szükség, hogy a társadalmi bázis adta emberi kapcsolatok eszmei főirányait egyértelműbben lehessen megítélni. Ez csak a reformküzdelmek idején válik jobban érzékelhetőbbé és nyilvánvalóbbá, mégpedig a harmincas évek elején.

A magyar társadalmi regény késésének az említetteken kívül bizonyítható okai között kell azt a történelmi tényt is felszínre hozni, hogy a regény létrejöttéhez szükséges az emberi életnek olyan szakasza, amikor a mindennapok életjelenségei fölött van ideje bölcsekedni, szemlélődni az

alkotónak, az embernek. Volt-e történelmünkben erre alkalom? Kifejlődött-e a bölcselkedés és nyugodt embereket mérő, értékeket higgadtan fel-tárázó érzék a mi hazánkban, ahol a harcok, küzdelmek és gyötrődések egy-mást váltották?

Íróink, költőink aligha ismerhették BOCCACCIÓ novelláit és csak a XVIII. században kezdték olvasni HALLER László által fordított Fenelont-ját, illetve MÉSZÁROS Ignác által magyarosított adaptációt Menander: Kártigám-ját, amely az olvasóközönség érdeklődését ugrásszerűen megnövelte.

A magyar társadalom rejtettebb közegébe azonban nehezen és félve nyúltak a magyar írók. Dugonicsal majdnem egyszerre jelent meg GVADÁNYI József vígeposzaival, illetve verses regényeivel. (Egy falusi nótáriusnak budai utazása 1790. Rontó Pál 1790.) FAZEKAS "Lúdas Matyi"-ja és CSOKONAI "Dorotttyája" is bizonyos tekintetben előzményeit képezik a társadalmi regénynek, hiszen az európai irodalomban sokhelyütt a verses románc előzte meg a prózában írt társadalmi regényt.

A műfaj közvetlen magyar előzményeit követve BESSENYEI és KÁRMÁN értekezéseire, elbeszéléseire kell visszanyúlnunk. Ők, a nemzetért aggódók vállalkoztak arra, hogy szembenézzenek a magyar valóság aggasztó tüneteivel. Mindaz, ami ezt a magyar világot jellemezte, a nemesi gőg, önhittség, a műveletlenség, a könnyen és üresen élés, a faji önhittség és szilajkodás az egész magyarság iránti közönyösség, mind megtalálható KÁRMÁN: A nemzet csinosodása című művében. A nemesi illúziókról lerántja a leplet "Ártalmas ez a szédítés. A dicséret csiklandozása ámító szirén." A művészien kidolgozott esszé igen rangos helyet kapott a magyar értekező próza útján. A magyar feudalizmusnak ez a bírálata olyan társadalmi lényegyet hoz felszínre, amely hosszú időre foglalkoztatja a magyar irodalmat, FÁY-tól MÓRICZ-ig. A felvilágosodásból eredő új tanok, a megújulásra való törekvés, a szentimentális, lélektani fordulatok nyomon követhetők FÁY didaktikus regényében és KÁRMÁN hatása ezeken a pontokon kimutatható. A közvetlen magyar előzmények mellett nem hanyagolható el az a tény sem, hogy FÁY András meglehetősen széleskörű világirodalmi tájékozottsággal is rendelkezett. Feljegyzéseivel igazolható, hogy ismerte Lessing, Goethe, Schiller, Uhland, W. Scott, Cooper, Bulwer, Schlegel műveinek jelentős részét.⁷

Foglalkozott az utópista elméletekkel is, amit éppen A Bélteky-ház

című regényében Valkay, a kitűnően gazdálkodó nemes mintagazdasága is igazol. Új -- szociális eszmék nyernek itt megfogalmazást. Utópikus elképzelésekkel találkozunk Bessenyeitől, a magyar felvilágosodás kezdetétől a forradalmi demokráciáig ívelő ideológiai és irodalmi fellendülésben. A 19. század húszas-harmincas éveitől egyre sűrűbben és jelentősebben motiválják az írók gondolkodásmódját utópisztikus és szocialisztikus eszmék. A szépirodalomban az új ideológiai irányzat elsősorban az elbeszélésben és a regényben találja meg a helyét. Az utópikus tervek szépirodalmi formáinak kialakulásával foglalkozik PÁNDI Pál. Ennek esztétikai alapjairól így ír: "A művészetnek feltétele a valóság; nem létezik valóság nélküli művészet. Minden művészet törekvés a valóságfeltételből indul ki, s a valósághoz tér vissza. Ez a kiindulás és visszatérés azonban nem jelent mechanikus-fotografikus kötöttséget a fizikai valósághoz; a művészetben tág tere van a fantázia teremtő hatalmának, a fantsztikumnak is."⁸ Megállapítását LUKÁCS Györgyre való hivatkozással egyértelművé teszi, amikor Az esztétikum sajátossága című művéből az alábbiakat idézi: "A művészetek, műfajok és művek túlnyomó többsége nem ábrázolhatja a jövő perspektíváját másképp, mint a megformált jelen többé-kevésbé láthatóvá tett, jelzett mozgásirányzatának formájában ... A megformálás konkrét vonásainak tehát a szubjektumban rejlik a gyökere és a tárgya... Az utópista magatartás objektívált művészi megformálása ezért -- esztétikai szempontból -- nem utópia."⁹

Mivel FÁY jól ismerte George SAND műveiből az új-szociális eszmékkel összefonódott plebejus radikalizmust, de talán még ettől is sokkal nagyobb hatással volt rá SZÉCHENYI példamutatása az új mintagazdasági kísérleteket illetően, amit a Hitel című művében teremtett, aligha lehet igazságosan eldönteni azt, hogy melyik alkotó, melyik műve volt nagyobb hatással rá. Ugyanakkor a már megjelent meséi, aforizmái és ezt követő művei tele vannak didaktikus, pedagógiai törekvésekkel is, melyek azt bizonyítják, hogy az utópisztikus eszmék és a társadalomjavító modelleltelepek kísérleteiről is tudomása volt. Ismerte tehát PESTALOZZI és OWEN munkáságait a neuhofi, és yrerdoni telepek és iskolák kísérleteinek eredményeit is.

Már 1817-ben az Erdélyi Múzeumban (8. füzet) DÖBRENTEI Gábor Pestalozziról, elméletéről és gyakorlati terveiről ad tájékoztatást: "Indust-

ria iskolát állított, melyben a táj legszegényebb gyermekeit ingyen tanította, táplálta, hogy új nemzéséből jobb embereket formáljon. Tanítása... földművelésre, kereskedésre, s fabrikai dolgokra terjedt ki" Itt tájékoztat PERTALOZZI pedagógiai regényeiről, a Leinhard és Gertrud, Kristóf és Eliza elméleti fejtegetéseiről: "Mint más jó lelkű Ábránczók, a Revolucziótól ő is az alsóbb Néposztálynak, az emberi eredeti méltóság érzéséig emelését várta -- írja DÖBRENDEI -- s megszabadítását az őt elnyomó tervektől, s a tudósok és Status hivatalbelieknél a sokat-tudás, sokat-tevés és formalitásokon kapástól, csak az Egy Hasznosra való visszatérését."

FÁY-t DÖBRENDEI-hez szoros barátság fűzte, tehát nyilván ismerte ha más úton, esetleg nem is a barátjának munkáin át, PERTALOZZI tanításait, elméleteit és pedagógiai kísérleteit egyaránt.

A regény genezisét vizsgálva a felsorolt tények ismeretében megállapíthatjuk, hogy sokféle hatás és ismeret, nem utolsósorban tapasztalat birtokában született meg FÁY-nak az a magyar regény fejlődéstörténetében sajátosan egyéni munkája. Az európai és a hazai regényirodalom előzményeire épül eszmeileg és formailag egyaránt. PÁNDI Pál "Széchenyiánus irányregénynek, ... úttörő műnek" tekinti, ugyanakkor "tanregénynek"¹⁰ is minősíti. Itt azt is igazolja, hogy FÁY jól ismerte a saint-szimonizmust, ennek ellenére az alábbi következtetéshez vezet el: "Kétségtelenül kortárs jelensége szépirodalmunkban a saint-simonizmust iránt Európa-szerte megéltérkülő érdeklődésnek (1832!), de nem saint-simonista hatás terméke".¹¹ Szerinte FÁY egész programjában a polgárosodásnak megtalálhatók az elemei "anélkül, hogy túllépnének a feudális birtokviszonyok korszerűsítésének, polgárosításának SZÉCHENYI által körvonalazott koncepcióján"¹²

A magyar regény műfajának kialakulását nemcsak a társadalomban bekövetkező változások megkésésével kell indokolnunk, hanem a magyar társadalom magatartásával is, amely nagy idegenkedéssel fogadta a műfajt. A magyar nyelv-használatát évtizedekig ellen áll a román szó befogadásának és ez csak akkor oldódott, amikor a németből jött a román, mely fordított művek tömegével jelenik meg, szinte kényszerítette az olvasókra elfogadtatását. Csak az 1780--90-es évek után válik közismertté.¹³

Nemcsak a román szó volt idegen a magyar olvasóktól, hanem az ezzel a szóval minősített műfaj is. Abban az időben a román "rossz hírűnek, se-

lejtés terméknek" ismerte a közvélemény. Erkölcstelenséggel, kétértelműséggel vádolták. Így természetes az, hogy a műfajra érzékeny írók nem nagyon akartak dicsekedni ilyen alkotásokkal. GYÖRGY Lajos: A magyar regény kezdetei című munkájában (Bp. 1941) 12 olyan művet sorol fel, amelyek szerzője vállalta a műfaj negatív minősítése ellenére is a román megjelölést. Az első mű KIS János Zaid-ja 1803 és az utolsó CZÁRÁN Emánuel Meggyes 1833. című románja. A szerzők, ha lehet mellőzik, vagy kikerülik a veszélyes szó használatát és helyette, költeményes rajzolat, költeményes történet, római vitézi történet szerepel alkotásaik műfaji megjelölésénél. Csak a 30-as évek táján lép fel határozottabban a román. 1831-ben Deáki FILEP Sámuel Kotzebue Leonita fordítását adja ki román jelzéssel. Ezt követi FÁY András 1832-ben A Bélteky-ház című regénye, melynek címe alá írta a román szót. 1836-ban Jósika Abafia alatt viszont a regény szót találjuk. A regény társadalmi kedvező fogadtatása közel három évtizedes harc árán sikerül. 1793-ban A Bécsi Magyar Bibliotheca első eszten-deje című kiadványban még azt olvassuk "Melly betűk! melly papíros, melly ízetlenség minden tekintetben!" 1824-ben a Hasznos Mulatságokban már teljesen más ajánlással találkozunk "Ez a román az olvasót nem ragadja a képzelődés világába, hanem a valóságos életnek ritka történeteinek kellemetes előadással vezeti -- az emberi érzéssel párosított hatalom s csak a jótételeken gyönyörködő s az egész nemzetet boldogítani kívánó magas indulat: azt itt több példákban láthatni."¹⁴

A magyar regény útja azonban nem csupán az említett okok miatt ilyen rögzös. A magyar olvasóközönség hiánya, ami miatt CSOKONAI annyit kesergett változatlanul szomorú valóság. 1794-ben KÁRMÁN József így panaszkodik: "kegyetlenség nélkül talán nem is lehet szemére vetni hazánknak az olvasás iránt való hidegséget. Hogy ez a hidegség nagy, hogy a könyv a háznál, nálunk legutolsó jószág, és ennél kedvesebb egy játék kártya vagy az üsző, azt fájdalmasan láthajtuk, akik hazánkat esmérjük."¹⁵

VITKOVICS Mihály pedig így jellemzi a helyzetet "A magyarok, fájdalom nem igen szeretnek olvasni, -- s így literatúránkat is nemszeretésükkel előmentében visszarúgják."¹⁶ Ennek a helyzetnek a megváltoztatásához sokféle feltételre volt szükség. Mindenekelőtt az olvasási kedv, érdeklődés felkeltésére. Ezt felismerték mindazok, akik szívükön viselték a nemzet ügyét. A Szivet sebhető római mesék című munka (1786) bevezetőjében

világos ez a felismerés "Kedvet indító mesés történeteknek olvasásával a jobb könyveknek olvasásához, melyben még eddig talán testecske volt nemzetünk, apródonként hozzászokik". Természetesen ehhez magyar művekre lenne szükség. Az olvasásban a német nyelvű regények vezetnek. A Tudományos Gyűjteményben fájdalmasan panaszkodik a szerző "majdnem általjában minden kisasszonyaink több német író és munkát ismernek, mint magyart".¹⁷ A német nyelvű szórakoztató irodalomnak ezt az uralkodó hatalmát észrevehetőleg először a magyar nyelvű románok ingathatják meg. Érzékelhető változást a harmincas évek táján érzékelünk. THAISZ András 1829-ben írja "a magyar olvasóközönség ha nem is hirtelen, mégis lassanként szaporodik." Ha lassan is, de oldódik az az alaptalan konzervatív előítélet, amely a regényt körülvette. Nyilvánvalóan az írók azok, akik felvállalták a regény védelmét. A korszak íróit egy fontos és hasznos elv vezérelte "mindent meg kell próbálni, ami használ".

Az a szemléletbeli küzdelem, amely a román elfogadása az írók, illetve elfogadtatása az olvasóközönség részéről közel három évtizedig húzódott el. Nem szabad azonban elhallgatnunk azt az álláspontot sem, amit a hivatalos kormány a császári udvar a műfaj kialakulásával kapcsolatban képviselt. 1796. febr. 25-én látott napvilágot a könyvvizsgálati rendelet, de ez még nem tesz említést a román veszedelméről. Az 1806. márc. 27-i udvari rendelet rendkívül szigorú tilalmakat fogalmaz meg a román megjelenése és olvasása ellen. Az utasítás szerint az új műfajt politikai lapokban nem lehet megjelentetni ("non ad novellas politicas"). Olyan "alsóbbrendű műfajnak tekinthető, amelynek sem a tartalom, sem a stílus tekintetében semmiféle becse nincs." Háromféle román, három fajtaját minősítik rendkívül "ártalmasnak". Az ábrándozó "szerelmi román", amely olyan érzelmeket kelt az olvasóban, amelyek fölött később már nem tud uralkodni. A genie románt, amely a polgári társadalom rendjét "széttépni igyekszik, s az emberi társaságon kívüli fekvő létre csábít". A harmadik román típustól a kísérleties, rabló, hangrománról úgy beszél, mint, ami a durvaságot és a babonás hitet terjeszti. Az 1810--11-i országgyűlés utáni könyvvizsgálati rendelet 6. §.-a azt is kimondja, hogy nemcsak azokat a románokat kell betiltani, amelyek a vallási tanításokkal és erkölcsi normákkal ellenkeznek, hanem amely károsan hat a szívre és az észre is. Ennek következményeként minden magyar szerzőnek minden kiadásra szánt al-

kotását két példányban kellett elkészíteni és beadni a cenzúrának. Erre az időszakra vonatkozóan írta FÁY a Figyelőben, hogy "Szomorú idők! Nem ott fekszik a nyúl, ahol keresik."¹⁸

Minél jobban tilt valamit a hatalom, annál népszerűbb és izgalmasabb lesz, annál jobban terjed. Így volt ez a magyar regény ügyében is. A 30-as években most már nemcsak a feltűnésre vágyó epigonok, hanem a tehetséges írók is vállalkoztak a regénynek, mint műfajnak értékeit és korszerűségét felismerni és a korabeli magyar életet ebben az új művészi keretben megteremteni. GELLERT Svétziai grófnéját 1772-ben szabad fordításban olvashatták az érdeklődők és még ugyanebben az évben SZIGVART Kartigámját. Az említett tiltó rendeletek miatt mintegy huszonöt kézirat nem jelenhetett meg nyomtatásban.

Először MÁNDI Sámuel 1786-ban kísérelte meg a román műfajával szemben támasztott követelményeket összefoglalni "Szívet sebhető római meséi"-nek ajánló levelében. A románokat római meséknek is nevezi. A romántól tartalmi és formai tekintetben az alábbi követelményeket várja el: "A román az igazságot példákra lazítja be, s hogy hathatós legyen három tulajdonsággal kell rendelkeznie. Az előadására vonatkozóan azt írja elő, hogy az "természetes, könnyen folyó, tiszta s ne alacsony legyen. Azután bámulatra és gyönyörködtetésre kell hogy indítsa." Harmadikként "arra kell törekednie, hogy hasznosan építsen, a gonosz cselekedeteket megutáltassa s az olvasót az erény serény gyakorlatára készítse." MÁNDI Sámuel felfogása a regényről az bizonyítja, hogy jól ismerte a Huet-Volckmann-féle regényelméletet és ő annak a magyar változatát dolgozta ki.

A regényelmélettel később 1824-ben a románokról készült cikkében foglalkozik. Ebben a munkájában a jó regénytől azt várja el, hogy az a valóságot és az eszményített világot egy szebb, igazabb, tökéletesebb egészé formálja. Okos érvekkel bizonyítja, hogy jó regény milyen emberi és művészi igényeket tud kielégíteni és megvédeni az alaptalan vádaskodástól "Igazságtalanság tehát magát a románt mint fajt kárhózzatni."

A harmincas évek körül már túljutott a román formakeresés első jelentősebb akadályain. Felfedezték tartalmi- és formai értékeit mintegy felismerve benne a jövő nagy műfaját. Differenciálódást mutatnak és külön választódnak a divatos silányságok és értékes regények. Az értékek fölötti vita azonban tovább folytatódik. BAJZA foglalkozott ezzel a legelmé-

lyültebben. Véleménye szerint művészivé a románt a jellemzés teszi. BAJ-
ZA magas igényét az irodalom társadalomformáló funkciójából vezeti le,
amikor így fogalmaz: "A román pszichológiai igazságú karakterei által az
emberi lélekkel ismerttet meg". Nem elégszik meg csupán az egyént formáló
regénnyel, hanem kitágítja, társadalmi erejűvé kívánja tenni azt az erőt,
amely az egyénben "a emberiség karakterének ábrázolatát nyújtja."

Ilyen társadalmi objektív feltételek között és szubjektív írói törek-
vések eredményeként született meg az első magyar társadalmi regény, me-
lyen lépten-nyomon érezhető a nemzeti felemelkedés és a társadalmi előre-
haladást célzó szándék, a valóság inspirációja.

IRODALOM

1. Illyés Gyula: Petőfi Sándor 1948. 187--88.1.
2. Uo. 336.1.
3. Szauder József: Az estve és az álom. 1970. 452. 1.
4. Uo. 452. 1.
5. Uo. 453. 1.
6. Uo. 453. 1.
7. MTA Kézirattár régi és Új írók. 8 r. 76. 2.
8. Pándi Pál: "Kísértetjárás" Magyarországon. Bp. 1972. 22. 1.
9. Uo. 22. 1.
10. Uo. 39. 1.
11. Uo. 39. 1.
12. Uo. 39. 1.
13. Magyar Hírmondó 1785. 318. 1. Mindenés Gyűjtemény 1790.
II. 241. 1.
14. Hasznos Mulatságok I. 26. 1.
15. Uránia. 1794. III. 305 l.
16. Vitkovics Mihály művei. N.K. 8. k. 64. 1.
17. Tudományos Gyűjtemény 1825. II. 63. 1.
18. Figyelő V. 1878. 77. 1.

LISZTÓCZKY LÁSZLÓ

**A KALEVALA HATÁSA A KÉSŐREFORMKOR ÉS AZ ÖNKÉNYURALOM
MAGYAR SZELLEMI ÉLETÉRE**

ABSTRACT: (The Effect of Kalevala on Intellectual Life in Hungary during the Late Reform Period and the Period of Absolutism) The present paper is a study of the first phase in the reception of Kalevala in Hungary from Antal Reguly's first review in 1840 to the publication of Ferdinand Barna's translation in 1871. It discusses what significance this heroic epic had in the intellectual life of the period and also reference is made to aspects that had some relevance to later developments. Primary sources, mainly works by Reguly, Pal Hunfalvy and János Erdélyi, are quoted, among others, to prove the validity of the hypothesis that the epic had an effect on the development of Finno-Ugric contrastive linguistics and the emergence of popular traditions in Hungarian literature. It is also proved that it gave an impetus to folklore studies and research into ancient Hungarian poetry and mythology.

1. 1835. február 28-án írta alá a "finn Homérosz", Elias LÖNNROT annak az általa egybeszerkesztett kollektív remekműnek az előszavát, amelyet Régi Kalevala néven ismer az irodalomtörténet. Végleges szövege - az Új Kalevala -- 1849-ben látott napvilágot.

Az eposz valósággal nemzetszülő szerepet játszott Suomi történetében. A finn nép évszázadok óta idegen rabságban élt: a hatszáz évig tartó svéd elnyomást 1809-ben az orosz cár uralma követte. A létében fegyezetett, a megsemmisülés veszélyével szembenéző népek ez a hősköltemény adott megtartó erőt, ez tudatosította, hogy nekik is van helyük és küldetésük az egyenrangú nemzetek közösségében. A megjelenése nyomán föltámadó finn nemzeti mozgalom a népköltészet értékeivel bizonyította, hogy nem alacsonyabbrendűek a többi nemzetnél, őket is megilleti az önálló államalkotás joga. KAZINCZY Gábor így méltatta öntudatra ébresztő hatását: "Finnland-

ban... az Oroszország általi elnyomás és nemzetlenítés veszedelme irtó-zatosabban fenyegetett, mint valaha... Végre megtörtént az, mi a finn nemzeti törekvéseknek a leghatalmasb rúgerőt adá, s mi által nyerék meg csak sajátlagos jelentességöket s az eddigelé még hiányzott magasb önálló életszínt. E tény pedig a nagy finn nemzeti epos Kalevala váratlan felfödése volt". (Finnland és a skandinavismus. Új Magyar Múzeum, 1856. 533-4.)

A kor előítélete szerint őseposz csupán a nagy és "művelt" nemzetek kiváltsága. A Kalevala fölfedezése meglepte a világot. Általa egy szinte elfelejtett, eltemetett, jelentéktelennek hitt nép bukkant föl az ismeretlenség homályából. Hamar megszülettek az első fordítások: 1841-ben a svéd, 1845-ben a francia. 1845-ben Jakob GRIMM tanulmánya a német tudományos körökkel is megismertette az eposzt. Az Új Kalevala német átültetése 1852-ben jelent meg. A hősköltemény híre nemsokára eljutott az óceánon túlra is: LONGFELLOW, az amerikai költészet klasszikusa 1855-ben a Kalevala mintájára alkotta meg indián eposzát, a Hiawathát.

A Kalevala iránti érdeklődés régi keletű Magyarországon is. Különösen az 1850-es évektől kísérte élénk figyelem, művelődésünkben betöltött szerepe sokoldalúbbá, nélkülözhetetlenebbé vált, mint más országokban.

A magyar nép a Kalevala megismerése idején ugyanazokkal a sorskérdésekkel viaskodott, mint a finn: nekünk is nemzeti értékeinket, az önálló lét jogát kellett igazolnunk a Habsburg gyarmatosító törekvésekkel szemben. Kivált a világosi katasztrófa után egész szellemi életünket áthatotta a beolvasztási kísérletek elleni védekezés felelősségtudata, a nemzeti függetlenség vágya és akarása. A "finn példa" a megmaradás módozatain való töprengésre, életlehetőségeink számbavételére ösztönzött. LÖNNROT egyik követőjének, CASTRÉN-nak az a finn művelődéspolitikában máig élő, szép jövendölése, hogy ők csak példamutató szellemi munkával tehetnek szert egyetemes jelentőségre, és szorongató helyzetükben a rokoni kapcsolatok kutatása és ápolása a legnagyobb vigaszuk, nálunk is föl-fölbukkant. A Kalevala a "finn minőség" kijelentőjévé, a kis népek apológiájává magasztosult a szemünkben. Azt a XX. században -- például GULYÁS Pál és KODOLÁNYI János finn tárgyú írásaiban -- még erőteljesebb hangsúllyal megfogalmazott felismerést sugallta, hogy nincs minőségi különbség a kis és a nagy nemzetek között, a kis népek kultúrájuk révén egyenrangúvá vál-

hatnak a nagyokkal, fennmaradásuknak ez az egyetlen alternatívája. Arra buzdított, hogy elnyomatásunkban és szegénységünkben különös gonddal óvjuk szellemi életünk függetlenségét, tisztaságát: a népek közösségébe csak az emberiséget gazdagító, a "sajátosság méltóságá"-ból fakadó értékekkel, a legmagasabb szakmai és erkölcsi igények teljesítése esetén kapunk érvényes belépőt.

HUNFALVY Pálnál nyomon követhetjük a castréni gondolat folyamatos jelentkezését. FRANKNÓI Vilmos tanúsága szerint a szabadságharc verbefojtását követő bujdosása idején ébredt föl benne "a vágy -- feledést és szórakozást új foglalkozásban keresvén -- a magyar és a finn nyelv rokonságának bővebb tanulmányozására". (Hunfalvy-album. Bp., 1891. XIV.) A finnugor összehasonlító nyelvtudományt a nemzeti önismeret őrhelyévé avatta: a magyarság származása, nyelvi hovatartozása sorsdöntő kérdésnek számított akkor, amikor megsemmisítésére törektek. Bizonyítani kívánta, hogy "nemzeti élet a politika keretén kívül is lehetséges". (Idézi MUNKÁCSI Bernát: HUNFALVY Pál emlékezete. Bp., 1911. 18.) Amikor mások a nemzethalál rémképével tusakodtak, ő józan és távlatos programot adott: a tudományok művelésével érhetjük el, "hogy életre való jogunk senki által kétségbe ne vonassék". (Igazi arany bulla. Új Magyar Múzeum, 1850. 1.) A magyar és a finn nép sorsát, erőfeszítéseit egylényegűnek érezte. 1858-ban az írta: "A szómiak (finnek, észtek) szellemi öröksége nagyon megérdemli a tudakozás gondját. A rokonságnak edző hatása van, mely leginkább képesít a szellemi önállóságra." (A nyelvtudomány többet bizonyít mint a krónikák. Magyar Nyelvészet, 1858. 223.) 1866-ban Oskar BLOMSTEDT finn nyelvésznek küldött levelében így fogalmazott: "azt mutatja a történet, hogy kisebb népeknek is van annyi szellemi erejük, hogy kivívhatják helyüket az emberiség történetében és megtarthatják, ha egyszer kivívták. Akár van már ilyen helyük a finneknek s a magyaroknak, akár még csak most kell megszerezniük: a szellemi kölcsönhatás minden esetre csak gyarapíthatja szellemi erejüket." (Nyelvtudományi Közlemények, 1893. 122--3.) 1871-ben közzétett baltikumi és finnországi útirajzában előszavában a következőket olvashatjuk: "nem jó, hogy a magyar csak a nagy és hatalmasan kifejlett nemzetekre függeszti sóvárgó tekintetét; mert könnyebb ám az uraskodási színt utánozni, mintsem azt eltanulni, ami azokat hatalmassá tette; hasznos néha a kisebb és szegényebb nemzetek példája is, amelyek-

nél a lelkiösméretes munkálkodást és az okos alkalmazkodást a döntő viszonyokhoz szemlélhetjük. S végre látván, hogy az éjszaki világot megrázó változások között mint maradtak fenn a finnek, s mint működnek azon, hogy helyesen kitöltsék a nekik szánt helyet az emberiség történelmében, szinte neki bátorodhatunk, mikor aggódó pillantást vetünk a titkos jövődre..." (Utazás a Balt-tenger vidékein I-II. Pest, 1871. I.V.)

HUNFALVY Pál és eszmetársai fegyverként használták föl a Kalevalát azok ellen, akik szerint csupán az árja nyelvek és népek érdemelnek tiszteletet. SZILÁDY Áron Rokonaink epikája című tanulmányában a Kalevalára és a Kalevipoegre hivatkozva szögezte le: "Mily elfogult azon napról napra kevesbedő műtésztek vélekedése, kik epikai tehetséggel megáldott népfajoknak csak azokat tartják, melyek tagjainak egyike vagy másika Iliást vagy Nibelungenliedet tudott teremteni s azt a jó szerencse segítségével meg is őrizhette. Ily értelemben szerencsésebb lehet, de nagyobb epikus éppoly kevésbé, mint ahogy emberebb nem lehet egyik nép a másiknál." (Budapesti Szemle, 1868. 10. köt. 94-5.)

Az idézett gondolatok azt is magukban rejtik, hogy az irodalom nemzetmegváltó erejének és küldetésének hitét, a prófétikus írói magatartás motivumait is gazdagította a Kalevala országhatárokon túlszárnyaló, a finn népet a dicsőség glóriájával övező sikere. Irodalmunk alapvető létérdekeinket szólaltatta meg korábban is, de ez a szerepe fokozottan jelentkezett a tárgyalt időszakban: fő szólama a megmaradás ügyét szolgáltatta. A Kalevala beszédes példát nyújtott arra, hogy milyen fontos hivatást teljesíthet egy nemzet életében -- az irodalom. A "különböző nyelvű és módú fajok közepett" őrlődő magyarság "megmentésére nincs más lehetőség, mint önségének a művészet által mennél hűbb kiemelése, felmutatása" - írta az önkényuralom idején a Kalevalára is oly fogékony ERDÉLYI János. (Egy századnegyed a magyar szépirodalomból. ERDÉLYI János Válogatott Művei. Bp., 1961. 340.) HUNFALVY Pál vonzónak találta, hogy a finnek "mint önálló hadakozók nem ismeretesek. Annál erősebb náluk a képzelem, s nekik igazán van népköltészetök". (Nyelvészeti nagy tennivalóink és a finn népek régisége. Új Magyar Múzeum, 1851. CD XXXIII.) Olyan véleményt fogalmazott meg ezzel, amely máig él: a finnek elsősorban nem hadi tetteikkel, katonai vitézségükkel, hanem költészetükkel vívták ki a világ megbecsülé-

sét, költőnemzet a finn, "költő" a főhőse a Kalevalának is, aki nem fegyverrel, hanem dallal győzi le ellenfelét.

2. A finn és a magyar nemzeti sors hasonlósága alkalmas közeget teremtett tehát hazánkban a Kalevala befogadásához. Lelkes értékelését segítették a magyar szellemi élet ez idő tájt kibontakozó áramlatai is. A romantikus történeti érdeklődés, a nemzeti-népi gondolat megerősödése és az összehasonlító nyelvészeti tevékenység térhódítása egyaránt megalapozta a finn eposz szerves beépülését nemzeti kultúránkba.

A történelem egyetlen nemzedéke sem foglalkozott annyit múltjával, a hagyományok jelent és jövőt formáló értékeivel, mint ez. A nemzetenkénti eredetiség herderi eszméje termékeny talajra talált Magyarországon is, ami szükségszerűen együtt járt a réginek és a népnek a kultuszával: a nemzeti jelleg annál tisztább alakot ölt, minél távolabbra tekintünk vissza az időben.

A nemzeti mozgalmak felvirágzása divatba hozta a népek eredetének vizsgálatát. Különösen jelentős volt ez a törekvés azoknál a népeknél, akik idegen elnyomás alatt éltek, s az eredetkutatással is önálló nemzeti mivoltukat kívánták hangsúlyozni. A mi esetünkben mindehhez a "rokontalanság" régóta gyötrő érzése is társult.

A reformkor idején megújult erővel folyt, nemzeti mozgalommá szélesedett hazánkban a rokonnépek felkutatása. A keletre és északra induló tudósok az ébredező nemzeti öntudatot táplálták. A "bölcsőkeresés" két reformkori hőse: KŐRÖSI CSOMA Sándor és REGULY Antal. KŐRÖSI CSOMA még téveszmék nyomában járt, REGULY azonban viszontagságos északi utazásai során rátalált rokonainkra. Ő fedezte föl a Kalevalát is. 1840. április 28-án finn földről szüleihez intézett levelében homéroszi magaslatra emelte az eposz értékeit, és bejelentette magyarra fordításának tervét. (A. MOLNÁR Ferenc: REGULY Antal egy finnországi levele. Könyv és Könyvtár X. Debrecen, 1976. 158-9.) 1841-ben jelent meg egy barátjához írt levele a Gellért-legendát idéző finn népdal, az Őrlő dal fordításával, amely először avatta be az érdeklődőket a finn népköltészet szépségeibe. (REGULY Antal magyar utazó éjszakon. Athenaeum, 1841. 577-83, 593-8.) Ígéretéhez híven -- még 1839 novemberétől 1841 májusáig tartó finnországi időzése alatt -- hozzákezdett az eposz átültetéséhez is: a Kalevalának világirodalmi viszonylatban is ez az egyik legkorábbi -- a svéd nyelvűvel versen-

gő -- tolmácsolása. (A. MOLNÁR: REGULY Antal Kalevala-fordítástöredéke. Könyv és Könyvtár IX. Debrecen, 1973. 261--79. A fordításrészletek 1908-ig lappangtak, PÁPAY József talált rájuk az akadémiai kéziratár rendezése közben.) Suomiban alakult ki REGULY népköltészeti érdeklődése, az ott szerzett élmények és tapasztalatok láttatták meg vele a távolabbi célokat: a Kalevala példáján lelkesedve vált az "obi-ugor gyűjtés Lönnrotjává".

REGULY forrásértékű munkát végzett az összehasonlító nyelvtudomány területén. A rokonnépek körében folytatott nyelvi és népköltészeti gyűjtései szolgáltatott anyagot a finnugor nyelvrokonság bizonyításához. HUNFALVY Pált, aki korábban jogtudománnyal és görög filológiával foglalkozott, elsősorban az ő személyes példamutatása indította el nyelvtudósi pályáján. Vallomása szerint a Kalevalának is ott a helye azok között az érzelmi motívumok között, amelyek a meglepő pályafordulatra készítették. Első szintézisre törő összehasonlító nyelvészeti tanulmányában fölidézte, hogy milyen katartikus hatással volt rá annak idején Jakob GRIMM híres Kalevala-értekezése: "Megvallom, az említett füzetet olvasván, s finn nyelvtant kissé forgatván, kedvetlenség borult belsőmre. SAJNOVICS és RÉVAI óta meglehetősen sokat beszéltek a mieink a magyar, finn és lapp nyelvek rokonságairól: de annyi sok nyilatkozó és ítélni bátorkodó közt nem volt egy sem, ki tanulás által győződött volna meg arról, mi nyilatkozásának vagy épen ítéletének tárgya vala." (Nyelvészeti nagy tennivalóink... I.h. CDXXXLV.) Nem véletlen tehát, hogy már ebben a művében szívügyének tekintette a finn eposz népszerűsítését: a Régi Kalevaláról és annak külföldi diadalútjáról közölt információkat, néhány sort magyarul is megszólaltatott belőle. 1853-ban a Szépirodalmi Lapok hasábjain az Új Kalevalát mutatta be olvasóinak, s rajongó ismertetését saját fordításrészleteivel illusztrálta. Örökölték tőle az eposz szeretetét tanítványai is. FÁBIÁN István, aki az ő biztatására és pártfogásával lépett a finnugor összehasonlító nyelvtudomány művelői közé, az 1860-as évek elején a hősköltemény nagy részét lefordította. Munkatársi és baráti köréhez tartozott BARNA Ferdinánd is, akinek az első teljes Kalevala-átültetést köszönhetjük (1871).

A Kalevala hazai sorsa ezekben az évtizedekben elsősorban a finnugor összehasonlító nyelvtudomány történetével, műhelyeivel fonódott össze. A

magyar közvélemény egy része kételkedve, sőt ellenségesen fogadta a "halzsírszagú anyafiság" tényét. A finneket lekicsinylő nemzeti elfogultsággal és hiúsággal, a "délibábos" elképzelésekkel szemben nehéz volt érvényesíteni a tudományos igazságot. A Kalevala dicsősége ebben a küzdelemben lényeges érzelmi tényezőként funkcionált. Nyelvtudósaink építettek a finn népköltészet művészi erejében, világhírében rejlő erkölcsi tőkére is: nem lehet szégyellnivaló annak a népnek a rokonsága, amelyik ilyen szellemi teljesítményre képes. Az eposz egyszerre volt számukra nagyszerű művészi alkotás, a finn nép "nemességlevele" és a finnugor szellemi kiválóság fényes bizonyítéka. Az alaphangot ebben a tekintetben is REGULY ütötte meg. 1841-ben közzétett -- az Őrlő dal fordítását tartalmazó -- levelében a finn folklór értékeinek felmutatása után a finn-magyar nyelvrokonság mellett tanúskodott: "Talán fájdalommal értettétek, hogy egy magyar ismét árulóvá akar lenni? Ne legyetek büszkék! Ha ily mértékhez mérhetjük magunkat, ha a finnek megengedik, hogy nyelvünket az ő nyelvosztályukhoz számítsuk, becsületünkre fog válni." (I.h. 598.) HUNFALVY Pál 1853-as Kalevala-ismertetésének szövegébe foglalta ezeket a szavakat: "reményljük, hogy az előítéletek a tudás terjedésével hullani fognak, s nyelvtudományunk és őstörténetünk majd fölébred azon álomból, melybe nagy nevek ringatták, s melyben álomlátásokkal mulatjuk magunkat." (I.h. 149.)

A Kalevala forrásává vált a finn-magyar tudományos és irodalmi kapcsolatok kiépítésének, a két nép közötti barátság elmélyítésének is, amelynek Világos utáni benuvultságunkban különös jelentősége volt. HUNFALVY Pál finn tudósokkal - köztül Elias LÖNNROT-tal - levelezett. LÖNNROT-ot a Magyar Tudományos Akadémia, HUNFALVY-t a Finn Irodalmi Társaság választotta tagjai sorába. Ebből az időből ered nyelvészeink Finnországba utazásának hagyománya. Az eposz általános érdeklődést keltett rokonaink földje és népe iránt. Tudósaink jóvoltából széles körű ismereteket szerezhettünk Finnország múltjáról és jelenéről. Előszeretettel mutattak rá a finn és a magyar történelem párhuzamos jelenségeire. Érdekes és jellemző adat, hogy HUNFALVY és YRJÖ-KOSKINEN levelezésében a finn-magyar gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok megteremtésének ötlete is fölmerült. /SZÍJ Enikő: Finnország. Bp., 1979. 211-2.) 1867-ben HUNFALVY gyűjtést kezdeményezett az éhínség- és járványsújtotta finnek támogatására. (Uo. 211.)

A Kalevalára, a finn kultúrára vonatkozó ismeretek fokozatos bővülését segítette a múlt század komplex tudományos szemlélete. Erre REGULY és HUNFALVY eleve példát mutatott és ösztönzést adott. Az összehasonlító nyelvészeti tevékenységtől mindketten eljutottak a történeti és néprajzi kutatásokig. Szerteágazó tudományművelésüknek összefüggő a menete és a fejlődése. A nyelvtudományhoz a nemzeti gondolattól áthatott romantikus történeti érdeklődés vezette őket, ez irányú tájékozódásuk múltunk, műveltségünk teljesebb megismerését célozta, a továbblépés elemeit is magába foglalta. REGULY így írt erről: "hol a nyelv rokon, ott a népnek is, mely ezt beszéli, rokonnak kell lenni... Ha a lingvisztikai rész tisztában és meghatározva van, akkor a kérdés ethnographiai és históriai fontosságára kell menni, hogy a kérdés teljes fejezetét hozzassuk elő." (Idézi PÁPAY József: REGULY Antal emlékezete. Bp., 1905. 5.) HUNFALVY Pálnak is korán meggyőződésévé vált, hogy "a nemzetünk őskora felett sűrűdő homály is csak úgy oszlattathatik el, ha a rokon nyelvek és... azok irodalmi segítségével fonalat szerzünk". (Nyelvészeti nagy tennivalóink... I.h. CDXXXVI.)

Nyelvészeink arra törekedtek, hogy minél előnyösebb színekben tüntessék föl a finneket. Írásaikban -- főként HUNFALVY-nál -- nemegyszer találkozhatunk a finnországi állapotok eszményített bemutatásával: mi csak tanulhatunk északi rokonainktól, követhetjük példájukat. Olykor meglepően korszerű nézetekről tanúskodnak fejtegetéseik. HUNFALVY Pál 1854-ben - LÖNNROT hozzá írt levele alapján -- felsorolta a Finnországban megjelenő hét hírlapot és folyóiratot, s a következő megjegyzést fűzte hozzá: "Azon finnság, melyhez az említett lapok és folyóiratok szóltak tavál, mind számra, mind vagyokra messze áll megettünk: szellemi élvezet és tanulmány utáni vágyban aligha felül nem múl bennünket. Azt hiszem, nincs okunk a finn rokonságot szégyellenünk: van több okunk minmagunkat szégyellenünk, hogy az elmúlt időkben több böcsületre nem juttattuk közöttünk a szellemi foglalatosságot, mellyel kezét fogva jár az anyagi munkának böcsülése." (Az altaji nyelvészetben nyilatkozó mozgalmak... Új Magyar Múzeum, 1854. 339.) Ha a finneket, a Kalevalát elmarasztaló véleményekkel találkozott, HUNFALVY mindig kész volt a vitára. 1863-ban SZILÁDY Áronnal szállt szembe, aki Nyelvészkedésünk céljai és eszközei című akadémiai székfoglalójában azt az ítéletet formálta, hogy az összehasonlító nyelvészeti ku-

tatásokban nekünk kell kezdeményező szerepet játszanunk, mivel "finn rokonink, érzéktompulás vagy más erős behatások miatt, úgy látszik, kevésbé vannak hivatva e nagy munkában való sikeres részvételre". Nyelvtudósunk a SZILÁDY művéről írt recenziójában így válaszolt a kijelentésre: "Oly nép, mely a világ végére jutott, hol autochton gyanánt él, s mely a Kalevalát teremtette, egy igazán eredeti mondai hitregés költeményt, milyenek nálunk még árnyéka sincsen; oly nép talán dicsekedhetnék abbeli nyelvérzéssel, s megtagadhatná azt p.o. a magyartól, kit, miólta e földön letelepedett, köröskörül fognak idegen elemek, s kin keresztül-kasul jártak és járnak világesemények: de hogy magyar dicsekedjék avval a finnek irányában, arra sok, igen sok képzeldés kell." (Nyelvtudományi Közlemények, 1863. 140. SZILÁDY-t HUNFALVY idézi: uo. 139.) Ez az idézet is szemlélteti, hogy a finn népköltészet milyen magas mércét jelentett nyelvészeink számára. "A finn nemzet, gyűjteményeinek belbecsére úgy, mint bősége nézve sokban túlhalada, megelőze minket magyarokat" -- írta a sokatmondó Philofennus álnéven FÁBIÁN István. (Száz finn és száz magyar néptalány. Magyar Nyelvészet, 1856. 263.) Elias LÖNNROT-ról a legnagyobb elismerés hangján nyilatkoztak. Illusztrálására egy jellemző esetet idézünk. A Magyar Nyelvészet 1856-os évfolyamában RIEDEL Szende ismertette LÖNNROT elméletét "a finn nyelvekben divatozó többes képzők" eredetéről. A kínálkozó alkalmat megragadva, LÖNNROT nevéhez a szerkesztő, HUNFALVY ezt a lapalji jegyzetet iktatta: "Egyike azon finn tudósoknak, kiket egész Európában tisztelnek, míg nálunk némely fennhéjázó törpe csak piszkos, halzsíros finneket ismer. LÖNNROT többek közt a Kalevala szerkesztése által lett híressé." (I.h. 143.)

3. Nyelvészeink számára eszköz, érv, példa volt a Kalevala. A finn eposz azonban nem csupán a nyelvtudományi küzdelmekben, hanem irodalmi életünkben is szerepet kapott. Itt is erős szál fűzött a Kalevalához: az irodalmi népiesség diadalmas előretörése. A nemzetté válás folyamatával összefonódó irányzat legrangosabb teoretikusa: ERDÉLYI János, fő képviselői: PETŐFI, ARANY és TOMPA. Négyük közül -- bizonyíthatóan - ketten: ERDÉLYI és ARANY ismerték a Kalevalát, akik a világirodalom miénkkel egybehangzó fejleményeiben saját törekvéseik igazolását, a finn hőskölteményben az irodalmi népiesség szószólóját látták.

ERDÉLYI János HERDER szellemében dolgozta ki "nemzet-népi" esztétikáját, amelynek létrejöttét -- mint modell -- rokonaink eposza is alakította. A nemzeti karakter fölfedezése, kiteljesítésének szándéka, az irodalom nemzetivé fejlesztésének igénye irányította érdeklődését a népköltészetben megőrzött nemzeti jellegre. Már 1842 elején, népköltészeti kutatásainak kezdeti szakaszában, a magyar népköltészetet új megvilágításba helyező tanulmányainak megírása előtt rövid cikkben méltatta a finn folklórt, a Kalevalát, megemlítve LÖNNROT nevét is. (Finnország népköltészete. Regélő Pesti Divatlap, 1842. 183-4.) A hazai olvasóknak elsőként ez a kis tanulmány hozott hírt az eposzról. A finn hősköteményben a "pogány őskor" szellemi üzenetét tolmácsoló "sajátságos és eredeti bélyegű" népköltészet életre keltése ragadta meg. Az ebből fakadó értékek nem csupán a "szépség", hanem az "eredetiség", a "nemzetiség" fogalmaival is kifejezhetők. A "nagyszerű költemény"-nek nevezett Kalevala időben is az egyik legközvetlenebb bizonyítéka volt számára annak a fölismerésnek, hogy milyen szívósan tovább él, megmenthető és a nemzeti szellemű irodalom megteremtésében hasznosítható az ősi népi hagyomány.

Népiesség-elméletének részletes kifejtésére még ugyanebben az évben kísérletet tett, visszatérve újból a Kalevalához is. A Kisfaludy Társaság 1842. november 30-i ülésén megtartott székfoglalójában fölvázolta a népköltészet és a nemzeti költészet találkozásának, egyesítésének programját. Azonosult azzal a herderi tanítással, hogy a népköltészet igazi mivoltáról, a nemzeti jellegéről "a nemzetek előkora, ifjúsága" tanúskodik a leghívebben. Lírai pátozzsal fogalmazta meg, hogy az "előidő" költői emlékeit úgy kell elfogadni és követni, "mint isteni kijelentését a nép szellemiségének", majd fölsorolta -- HOMÉROS-szal az élen -- a világirodalom nagy népi alkotásait, melyek között -- LÖNNROT nevével együtt helyet kapott az ismételten "nagyszerű költemény"-nek minősített Kalevala is. (Népköltészetéről. ERDÉLYI János Válogatott Művei... 158.)

A folklór jelentőségének tudatosítása az irodalom nemzetivé formálásában sürgős tennivalóra hívta föl a figyelmet: a továbblépés elengedhetetlen feltétele a népköltészeti alkotások összegyűjtése és tudományos szempontú vizsgálata. A reformkorban ERDÉLYI János állt a magyar népköltészeti gyűjtőmozgalom élére is. LÖNNROT sugallata a hagyománymentésben,

a feldolgozás technikájában is iránymutató volt számára. A Népdalok és Mondák köteteiben (I--III. Pest, 1846-8) a variánsok egybeolvasztásának módszerét alkalmazta, az előszóban a Kalevalára mint az eljárását hitelesítő legújabb példára hivatkozott.

Népköltészetünk fölfedezése és közkinccsé tétele ösztönözte a magyar irodalmi népiesség kiteljesedését, ugyanakkor fokozta az érdeklődést az idegen népköltészetek iránt is. Ennek fontossága különösen akkor tudatosult, amikor a "nemzet-népi" irodalom történetében a megtorpanás, a beszűkülés jelei mutatkoztak. ERDÉLYI a petőfieskedők ellen megindított harc évében, 1853-ban a Szépirodalmi Lapok hasábjain az irodalmi láthatár tágítására, a hazánkban élő nemzetiségek "szellemirányai"-nak és -- HUNFALVY ugyanott megjelent Kalevala-ismertetésére történő elragadtatott hivatkozással -- az "éjszaki vagy a skandinávi népköltészet" sajátosságainak áthonosítására szólított föl. Az észak-európai népek szikár, tömör, lényegre törő, a személyes tartalmakat természeti képek mögé rejtő népköltészete a "kelmeiség" provinciális jelenségeit, a felszínes, külsőséges jegyekkel hivalkodó "hazaiság", "vidékiesség" divatját ellensúlyozhatja, a magyar népköltészet igazi mélységeire deríthet fényt. ERDÉLYI -- az egyetemes emberi műveltség "kincses" tájaira vezető út szükségszerű állomásaként -- azokkal a velünk rokon sorsú kis népekkel sürgette a találkozást, amelyeknek a kultúrája -- a társadalmi viszonyokkal összefüggő hasonlóságok révén -- az epigonizmus, az önfeladás veszélye nélkül gazdagíthatja a miénket. Konceptiójában -- szuverén módon -- a történetiség követelményét érvényesítette, melyet színezett a közös "házfedél" és a finnek esetében -- a közös származás érzelmi többlete. (A népköltészet körül. /Ma ismert címén: Népköltészet és kelmeiség./ I.h. 659-64, 675-80.)

Az áthonosítási program végrehajtásából részt vállalt ARANY János is, aki szintén fölismerte, hogy a nemzeti kizárólagosság, öncélúság -- a még oly kiszolgáltatott helyzetben, az önkényuralom védekezésére, befelé fordulásra kényszerítő szorításában is -- szegényíti, szürkíti az önmegvalósítás, a kiteljesedés, a megmaradás esélyeit. Folyóiratszerkesztőként irodalmunkat az európai irodalom vérkeringésébe akarta kapcsolni. A kritikai kiadás munkálatai során került felszínre, hogy milyen szívesen közzölt alkotásokat a "határos" népek irodalmából is. A Kalevalából -- me-

lyet már 1853-ban keletkezett Széptani jegyzetei-ben úgy említett, mint a "velünk újabb időben rokonságba hozott finnek" eposzát -- a Szépirodalmi Figyelő 1862-es évfolyamában tett közzé terjedelmes részletet: a Kullervo-epizódot FÁBIÁN István fordításában.

ERDÉLYI János számára elsősorban ősi eredete tette izgalmassá a Kalevalát. A finn hősköltemény is táplálhatta meggyőződését, hogy az archaikus vonások századok múltán sem tűnhetnek el nyomtalanul, a mi népköltészetünkben is kimutathatók az "eredetiség" régmúlt időkbe visszanyúló jegyei. A magyarság "ázsiai bölcsőjét", népköltészetünk "keletiség"-től áthatott tulajdonságait kereste.

A Kalevala -- vélekedtek sokan -- hiányt pótol, elemzési szempontokat kínál föl ezen a téren is. Amikor -- HERDER szellemében -- nálunk is az irodalom "tisztá", "érintetlen", "romlatlan" nemzeti karakterének vizsgálatára irányult a kutatói szándék, a finn népköltészet a magyar irodalom legősibb, legeredetibb formájára is némi fényt vethetett.

A finn és a magyar népköltészet párhuzamba állítását már REGULY táncsolta. Az Őrlő dal kapcsán sürgette a finn "dalok" magyarra ültetését, és azzal a hatásos érveléssel hozakodott elő, hogy a fordítónak "könnyű" dolga lenne, hiszen a finn és a magyar nyelv "rokon szellemű", kifejezőmódja "hasonló": "Rajta mind vissza lehetne adni, mit a finn költő gondolt, s össze lehetne hasonlítani magyar és székely népdalokkal. A moldvai magyaroknál is reményelek hasonlókat találhatni." (I.h. 597.) REGULY a finn népköltészet tanulmányozása közben megsejtette, hogy nálunk a Székelyföld és a moldvai csángók vidéke rejthet olyan archaikus népi kultúrát, amelyen a finneké. Dédelgetett -- összeroppanása és korai halála miatt megíúsult -- tervei közé tartozott, hogy hazatérése után a székelyek és a csángók körében fog "nagy fontosságú" nyelvi és népköltészeti gyűjtést végezni. (A. MOLNÁR: Reguly Antal egy finnországi levele. I.h. 159.)

REGULY nyomán az eposz számos ismerője és kutatója érezte a mi népköltészetünkkel -- mindenképp a székely népballadával -- rokonnak a Kalevala költői világát, és fedezett föl benne -- gyakran a történetiség iránytűje nélkül -- olyan motívumokat, amelyeket valaha mi is sajátunknak mondhattunk. A finn hőskölteményben ősköltészetünkre vonatkoztatható analógiákat tételtek föl, amely azon a hipotézisen alapult, hogy a finn népköltészet a miénknél hívebben őrizte meg az ősi tartalmi és formai

elemeket. "A finn költészet az eredetiség jeleit mutatja, melyek az emberiség ősi állapotára emlékeztetnek" -- írta HUNFALVY. (A nyelvtudomány többet bizonyít mint a krónikák. I.h. 223.) Ugyanő azon medítált, hogy "mi véghetetlenül árvák vagyunk a finn nyelvhez képest, mely szinte hasonlíthatatlanul szép népköltéssel bír, olyan korból, melyben az eredeti felfogás háborítatlanul működik vala, s olyan vidékekről, melyekhez a keresztyén Európa műveltsége legutoljára és leggyengébben fért". (FÁBIÁN Finn Nyelvtana. Magyar Nyelvészet, 1861. 85.) A nyelvtudományban kipróbált összehasonlító módszer segítségével a Kalevala a magyar népköltészet legősibb vonásainak, irodalmunk kezdeti stádiumainak megrajzolásához is indítást adott. Épp HUNFALVY Pál bizonyította be, hogy a paralelizmus és az alliteráció együttes -- és minden bizonnyal ősi eredetű -- sajátossága a finnugor népköltészeteknek. Finn (a Kalevalából kiválasztott), magyar (Kömíves Kelemenné-idézettel illusztrált) és vogul analógiák alapján jutott arra a következtetésre, hogy a gondolatpárhuzam és a betűrím "mint művészeti alak a finn-ugor népeknek saját eredeti alakjuk". (A vogul föld és nép. Pest, 1864. 193.)

Ez a fölismerés a magyar Kalevala-fordítások koncepcióját is alakította. Azt az elvet alapozta meg, hogy az eposz átültetésében -- így a paralelizmus és az alliteráció alkalmazásában -- támaszkodni lehet a saját hagyományainkra is: a térben és időben távoli művet úgy tehetjük ott-honossá nyelvünkben és költészetünkben, ha a magyar népköltészetet használjuk föl közvetítőnek, amelynek szelleme egyébként sem idegen a finn népköltészet szellemétől. Elsősorban a székely népköltészet tanulmányozása nyújthat sok tanulságot a Kalevala fordítója számára. REGULY jóslata is megérteti, hogy finnugor nyelvészeink kitörő lelkesedéssel fogadták KRIZA János székely népköltési gyűjteményének, a Vadrózsáknak a megjelenését (1863). HUNFALVY recenziót írt róla, és úgy ítélte meg, hogy az antológia "a magyar nyelvnek oly sajátosságait tárja ki előttünk, melyeket másutt vagy épen nem, vagy nem ily teljességgel találunk". (Nyelvtudományi Közlemények, 1863. 151.) BARNA Ferdinánd szerint a magyar költészet "pogány korbéli ősi versneme" tárul föl a székely folklórban, a gondolatpárhuzam, a betűrím és a Kalevala ritmusára emlékeztető "ősi nyolcas" révén a székely balladák "szerkezete egészen egy és ugyanaz a finn költemények szerkezetével". (A finn költészetéről... Pest, 1872. 43.) Kalevala-

la-fordításának előszavában (Pest, 1871. XIV) pedig arról vallott, hogy munkája során "a székely balladák... szerkezetét" tartotta leginkább szem előtt. VIKÁR Béla a Kalevalát és a székely népköltészetet önálló közleményben vetette össze. (A Kalevala és a székely népköltés. Erdélyi Múzeum, 1899. 72-90, 148-62.) A Kalevala átültetése közben -- ihletforrás után kutatva -- a "magyar Karjalá"-nak tekintett Székelyföldön is végzett népköltészeti gyűjtést. Kísérletképpen egyszer szemelvényt olvasott föl "székely regös"-öknek készülő fordításából, és büszke volt rá, hogy hallgatói székely dalnak vélték a Kalevala runóit. (BALASSA Imre utószava VIKÁR: Magyarázatok a Kalevalához című könyvéhez. Bp., 1935. 115.)

4. A Kalevala iránti érdeklődés összefonódott hazánkban azzal a szövevényes kérdéskörrel is, amely az eposz műfajára összpontosult már évtizedek óta.

Nálunk is meghonosodott például az a romantikus "axióma", hogy egykor minden népnek -- az elfogultak szerint csupán a "nemesebbeknek" -- volt őseposza, amelynek töredékei talán élnek még a közösség ajkán, csak szerencsés kéz kell megmentéséhez és összeállításához. Ezt a hitet táplálta a Kalevala megjelenése is, amelyet a kortársak az őseposztról szőtt romantikus előítélet diadalmas megvalósulásának tartottak. A magyar Kalevalaelemzésekben vissza-visszatért az a nosztalgikus megállapítás, hogy "reánk oly eposz... nem maradt örökségül" (Philofennus /FÁBIÁN István/: Száz finn és száz magyar néptalány. I.h. 363), ilyennek "nálunk még árnyéka sincsen" (HUNFALVY: SZILÁDY Áron: Nyelvészkedésünk céljai és eszközei. I.h. 140), pedig "oly verses hitregészeti hagyományainknak, minő a finneknél a Kalevala, nekünk is kellett lenni ősidőben" (BARNA: A finn költészetéről... 122), de az "keresztyén krónikásainknál megannyi Médea-kéz közé került" (SZILÁDY: Rokonaink epikája. I.h. 76). Az identitásunkról alkotható kép szegényebb így, hiszen -- a korfelfogás szerint -- a nemzet boldog gyermekkorát megörökítő őseposz nyilatkoztatja ki a népegyéniséget teljes épségében. CSAPLÁR Benedek sajnálkozott amiatt, hogy a Kalevalához hasonló "eposzt nem mutathatunk föl nemzetünk zsöngébb korából", melyben "a nemzet életdús ifjúságának összített szelleme visszhangzik". (KARCSONYÉKI G. álnéven: A nemzeti művelődés alapja. Szeged, 1861. 32.) ARANY János is egy életen át fájlalta a feltételezett magyar őseposz pusztulását. Naív eposzunk című tanulmányának borongó kérdését a finn eposz meg-

ismerése is motiválta: "Valahányszor idegen népköltészet egy-egy régi maradványa kerül kezembe, mindig elborultan kérdezem magamtól: volt-e nekünk valaha őseredeti eposzuk?" Archaizáló-rekonstruáló-újjáteremtő eposzírói munkáságának -- mindenekelőtt a Buda halálának -- inspiráló forrásai között számon kell tartanunk a Kalevalát. A finn eposz megerősíthette ARANY-nak azt a törekvését is, hogy archaizáló stíluselemként az alliterációk leleményét fölhasználja.

A romantikus eposzvággy sajátos megnyilvánulásaként az az illuzórikus gondolat is fölmerült, hogy a közös finnugor hagyományok őrizőjének rangjára emelt Kalevala részben pótolja a mi megálmódott őseposzukat. BARNA Ferdinánd írta Kalevala-fordításának előszavában (i.m.V): "Ha már magunknak sem nyelvelmékeink, sem ilyen történelem előtti időkre visszavezethető összegyűjtött ősköltészeti maradványaink nincsenek, önként következik, hogy a velünk rokon népek ilyenmő gyűjteményei leginkább kínálóknak bűvárlat és összehasonlítás tételére." VIKÁR Béla nem kis túlzással állapította meg, hogy "az ősi magyar - s általában a finnugor -- elbeszélő versalak teljesen azonos volt a Kalevaláéval". (A Kalevala. Budapesti Szemle, 1890. 171.) Később VIKÁR fordítása KOSZTOLÁNYI-ban is azt a káprázatot keltette még, hogy "csak így költhették volna a mi Kalevalánkat, ha az el nem pusztul valahol Ázsia fönnsíkjain". (Előszó VIKÁR: Magyarázatok a Kalevalához című, idézett művéhez. 5-6.)

Az eposz műfaja más szempontból is régi gondja, neuralgikus góca volt irodalmunknak.

A nemzeti nagyság propagálásának igénye már a felvilágosodás korában megteremtette a magyar honfoglalási eposz megírásának szükségességét. A végrehajtásra számos kísérlet történt RÁDAY Gedeontól CSOKONAI-ig, VIRÁG Benedektől BATSÁNYI-ig. Ezek egytől egyig töredékben maradtak. A reformkori próbálkozások legkiemelkedőbb eredménye VÖRÖSMARTY műve, a Zalán futása. GYULAI Pál azonban rámutatott, hogy a vállalkozást nem segítette "a mondák és hagyományok költői gazdagsága, mi nélkül alig állhat elő valódi epopeia... se mitológiai behatóbb vizsgálódások, se népköltési hagyományok gyűjteményei nem támogatták... Fantáziájából volt kénytelen megteremteni mindazt, minek évszázadok művének kell vala lenni". (VÖRÖSMARTY életrajza. GYULAI Pál Válogatott Művei I-II. Bp., 1956. II. 333.)

Az eposz Világos után is megőrizte különleges pozícióját irodalmi

életünkben. Irodalomtudósaink úgy vélték, hogy ez a műfaj a legalkalmasabb a nemzeti egység és élniakarás reprezentálására és szolgálatára: egyformán utat találhat a néphez és a "művelt" osztályokhoz, egyszerre lehet népi és "modern", nemzeti és általánosan emberi. Ez a más, korszerűbb műfajokat háttérbe szorító, dogmatikus, anakronisztikus felfogás is ébren tartotta a figyelmet a világirodalom naív eposzai, így a Kalevala iránt. A regény nemzeti jellegéről nem alakult ki elképzelés. Európában már régen a regény volt az uralkodó epikai műfaj, amikor nálunk SZÁSZ Károly a világirodalom nagy eposzait elemző monográfia megírására vállalkozott (1882).

A műfaj teljesebb felvirágzásának egyik fő akadályát az jelentette, amire GYULAI is utalt: megalkotásához hiányzott a nélkülözhetetlen feltétel, a pogány nemzeti mitológia, amelyet a keresztény vallás elterjedése homályba borított. Márpedig az eposz csodás elemét -- HERDER óta -- nem képezhetette más, mint az ún. nemzeti mitológia. Sokatmondó, hogy amikor CSOKONAI tanulmányt kezdett írni "A magyarok ősi vallásáról", az első lap után kifogyott az anyagból. ARANY János így fejezte ki ezzel kapcsolatos aggodalmait GYULAI-hoz intézett levelében: "Hol az anyag? a gazdag mondakör? a mythologia? Csináljunk. Köszönöm szépen! Ezt csinálni nem lehet, ez csinálódik." (Magyar írók levelei. Szerk. FÁBIÁN István. Bp., 1938. 310.)

A Kalevala hazai megismerése a magyar mitológiai kutatások föllendülésével is egybeesik.

A Kisfaludy Társaság 1846-ban pályázatot hirdetett nemzeti mitológiánk megírására. Az első díjat KÁLLAY Ferenc nyerte meg, aki a finnugor nyelvrokonítás korai hívei és művelői közé tartozott. Mitológiája (A pogány magyarok vallása. Pest, 1861) azt bizonyítja, hogy nemcsak a nyelvrokonság kérdésében látott tisztán, hanem azt is tudta, hogy a pogány magyarok vallása a szibériai népek hitvilága, a samanizmus révén fejthető meg. A jelenségeket az összehasonlítás módszerével igyekezett megállapítani, támaszkodva nyelvrokonaink szokásaira, hiedelmeire is.

A Kisfaludy Társaság pályázata adott tollat IPOLYI Arnold kezébe is, de művét nem tudta befejezni a határidő lejártáig. Mitológiai kutatásaihoz a Kalevalát is fölhasználta: BARNÁ FERDINÁND ebben őt tekintette kezdeményezőnek és példaadónak. (I.m. 121.) A kútfők sorában az eposz 1835-

ös és 1849-es kiadását, valamint német fordítását is megemlítette. Elfogadva a nyelvrokonság tényét, a finnugor hagyományok vizsgálatát azért tartotta fontosnak, mivel körükben "a pogányság sokkal tartós volt, s néhol még maig fennmaradt, és mennél dúsabb e nemű néphagyományos nyomok fedeztetek fel még újabban is e népeknél". (Magyar mythologia I-II. Bp., 1929. I. 34.) Hivatkozott REGULY-ra és HUNFALVY-ra is, előbbivel kapcsolatban közölte, hogy vele "egykétszeri érintkezhetési szerencséje... nem egy érdekes felvilágosító adalékot szolgáltatott e műnek". (Uo. 35.) Mindezek ellenére a rokonnépi adatok nem kaptak kellő hangsúlyt nála az egyéb párhuzamok mellett. Munkájában GRIMM német mitológiájának rendszerét követte. CASTRÉN 1853-ban megjelent híres finn mitológiáját könyve megírásakor még nem ismerhette.

CASTRÉN -- finn kortársaihoz hasonlóan -- a Kalevala énekeit elsősorban forrásként kezelte, azt mindenestül népi alkotásnak fogva fel, a belőle kiemelt tartalmi mozzanatokból állította össze mitológiáját. IPOLYI Arnold ellenfele, CSENGERY Antal már az ő művét vette alapul az ősi magyar hitvilág föltárásában. (Az altaji népek ősvallása, tekintettel a magyar ősvallásra. Pest, 1858.)

A Kalevala nagy mértékben mitológiai problémát jelentett a mi kutatóink számára is. Ez a nézőpont nem módosult akkor sem, amikor Finnországban a XIX. század második felében a mitológiai érdeklődést lassan felváltotta a filológiai szempontú vizsgálódás: az eposz hitelességének, LÖNNROT szerepének tisztázása.

Beszélnek erről az egyoldalú felfogásról a műfaji megjelölések: KAZINCZY Gábor "mythikus epos"-nak, HUNFALVY Pál "hitregés", BARNA Ferdinánd "hitregészeti" költeménynek nevezte a Kalevalát. Árulkodó tény az is, hogy BARNÁ-t a Kalevala fordítása mitológiai kérdések elemzésére ösztönözte. Ő a magyar "hitregészeti" kutatások elsődleges forrásának tekintette az eposzt: "Szerencsénkre ott van a finnek teljes épségben fennmaradt nagyszerű ily gyűjteményök, a Kalevala..., melynek egész múzeumnak nevezhető kincsei közt lehetetlen, hogy ne találkoznának oly képzetek, amelyekhez mi saját gyér töredékeinket biztosan hasonlíthatjuk, s képzeletünkben kiegészíthetjük." (Észjárati találkozások a magyar és finn nyelvben. Nyelvtudományi Közlemények, 1867. 72.) Óvatosabb, de lényegében ehhez hasonló véleményt formált HUNFALVY is. (Magyarország ethnographiá-

ja. Bp., 1876. 239.) Egyedül SZILÁDY Áronnál fogalmazódott meg a teljes filológiai hűség követelménye: "Ki indulhat el jó lélekkel a Kalevalába foglalt mythosok hüvelyezésére -- kérdezte Rokonaink epikája című tanulmányában (i.h. 92-3), midőn egyetlen lépéséről sem tudja, vajon a monda-világ halvány csillaga fényénél, vagy az eposz alkotásra vállalkozott gyűjtő keze szötte mécsbél pislogásánál tapogatódzik-e?" SZILÁDY aggályai ellenére KANDRA Kabos a század végén egész mitológiai rendszerét a finn eposzra építette, munkája "alapvető szentírásául" a Kalevalát fogadta el. (Magyar mythologia. Eger, 1897. XIII.)

Bár ez az álláspont elfogult és túlzó, az elmondottak igazolták, hogy a Kalevala a tudományos igényű magyar mitológiai kutatások elindításában és első eredményeinek megszületésében is szerepet játszott.

TARTALOMJEGYZÉK

Fekete Péter: Szójegyzék a katonai nyelvhasználatból	3
D. Berencsi Margit -- Fekete Péter -- O. Bozsik Gabriella -- Pásztor Emil -- V. Raisz Rózsa -- Varga Gyula: A szókincs- fejlesztés szükségessége és lehetőségei az általános iskolákban	21
Varga Gyula: Igekötös szerkezeteink szórendi jellemzői	107
Gál István: Az első magyar társadalmi regény előfeltételei. Fáy András: A Bélteky-ház	121
Lisztóczy László: A kalevala hatása a későreformkor és az önkényuralom magyar szellemi életére	131

CONTENTS

Fekete, Péter: The Usage of Military Language	3
D. Berencsi, Margit -- Fekete, Péter -- O. Bozsik. Gabriella -- Pásztor, Emil -- V. Raisz, Rózsa -- Varga, Gyula: The Necessity and Possibilities of Vocabulary Building in Pirsty Schols	21
Varga, Gyula: Characteristics of the Word Order of Prefixed Verbal Structures	107
Gál, István: The Prerequisites for the First Hungarian Novel of Maners. The Bélteky-ház András Fáy	121
Lisztóczy, László: The Effect of Kalevala on Intellectual Life in Hungary during the Late Reform Period and the Period of Absolutism	131